

ESTEFANIA FERRER DEL RÍO

L'educació del príncep medieval: La literatura clàssica en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)

Directors:

LLUÍS POMER MONFERRER

JORDI REDONDO I SÀNCHEZ

TREBALL DE FI DE MÀSTER
MÀSTER DE PROFESSOR/A D'EDUCACIÓ SECUNDÀRIA EN LLENGÜES CLÀSSIQUES

ÍNDIX

Introducció.....	3
Context Humanista.....	6
La recepció de la tradició clàssica al segle XV.....	13
La instrucció medieval.....	18
La consideració del príncep.....	23
El mestre.....	27
<i>Non est enim potestas nisi Deo</i>	31
El rei, cap de l'Estat.....	33
El príncep, ideal de governants.....	35
El perfecte cavaller.....	41
La biblioteca de Rodrigo Díaz de Vivar i Mendoza.....	43
Procedència de la biblioteca.....	51
Conclusió.....	53
Arxius i bibliografia.....	54

*E la biblioteca mía
allí se desplegará,
allí me consolará
la moral maestra mía.¹*

INTRODUCCIÓ

Amb aquest estudi, pretenem analitzar la presència del les llengües grega i, sobretot, llatina en la formació cultural de l'alta societat baixa-medieval a través de la seua literatura en una de les biblioteques més rellevants de l'època: la de Rodrigo Díaz de Vivar i Mendoza, Marqués de Cenete (1468²-1523), fill de Pedro González de Mendoza, conegut com el Gran Cardenal, i pare de Mencía de Mendoza, futura Marquesa de Cenete, Comtessa de Nassau i Duquessa de Calàbria, a més de ser una de les gran impulsores de l'Humanisme, en terreny filosòfic-acadèmic, i mecenes de l'art.

La nostra investigació parteix de l'inventari proporcionat i transcrit per F. J. Sánchez Cantón en la seua obra: *La biblioteca del marqués de Cenete iniciada por el cardenal Mendoza (1470-1523)*; ³ però ens sorgia la necessitat de treballar amb el document original per tal de fer una edició crítica, així que, amb la referència que Sánchez Cantón fa al document original remetent al llibre *Niñez y juventud de Felipe II: documentos inéditos sobre su educación civil, literaria y religiosa y su iniciación al gobierno (1527-1547)* ⁴ de José M. March ⁵, vam iniciar la recerca del susdit document als diferents arxius sense massa èxit, entre d'altres motius, perquè la seua signatura, des de l'any 1942 en què es publicà aquest llibre, havia

¹ MARQUÉS DE SANTILLANA, *Bías contra Fortuna*, CX.

² Com sosté MANUEL GÓMEZ LORENTE, *El Marquesado del Cenete (1490-1523)*, Tesi doctoral, Universidad de Granada, Granada, 1990, pp. 82-85, però és cert que Sánchez Cantón posposa aquest al 1470.

³ SÁNCHEZ CANTÓN, F. J., *La biblioteca del Marqués del Cenete iniciada por el Cardenal Mendoza (1470-1523)*; Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto "Nicolás Antonio", Madrid, 1942.

⁴ MARCH, J. M., *Niñez y juventud de Felipe II: documentos inéditos sobre su educación civil, literaria y religiosa y su iniciación al gobierno (1527-1547)*; Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1942, pp. 364-373.

⁵ *Ibid.*, p. 365: "La mayor parte del Archivo de la casa Pastrana pereció, reducido a pavesas en el incendio (1931) del Colegio de Religiosas del Sdo. Corazón, de Chamartín de la Rosa, donde se custodiaba. De ese incendio, [...], no se salvó documento alguno. En la otra parte todavía queda, de dominio particular, se halla también documentación de las dos grandes casas, enlazadas entre sí, y con Pastrana, Infantado y Osuna; por tanto, no pasó toda, como se cree al Archivo Histórico Nacional, donde se guarda ahora, adquirido por el Estado, el archivo Osuna, con el del Infantado, que se incorporó a él, cuando se unieron las dos casas."

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

canviat, i la seua ubicació també, puix tots els arxius pertanyents i referents a la Casa de l'Infantat i, per tant, del Marquesat de Santillana i del de Cenete, entre d'altres, foren traslladats a Toledo, en concret, a l'arxiu del Duca d'Osuna en l'Arxiu Històric de la Noblesa.⁶

Fou en aquest arxiu on vam descobrir un document descrit com a *Inventario de los bienes muebles y semovientes relictos de Rodrigo Mendoza, Marqués del Cenete, que se hallaron en el Palacio Arzobispal de Valencia*,⁷ un inventari realitzat pel notari Jaume Bonavida⁸ amb la finalitat de catalogar i controlar totes les propietats mobles pertanyents al susdit Marqués a la seua mort, ja que va faltar el febrer de l'any 1523 *ab intestato* i deixant òrfenes les seues tres filles menors d'edat: Mencía, Catalina i Maria, de qui és féu càrrec, com a marmessor cridat pel notari durant el procés d'inventariat, el seu oncle, germà del Marqués, Diego Hurtado de Mendoza, virrei de València en aquell moment de revolta agermanada.

Després d'una petita contextualització general del tema escollit i tot just centrant-nos en el nostre treball, hem de dir que fonamentarem el nostre estudi previ sobre l'educació del príncep medieval i dels nobles que formaven part del seu cercle més íntim – per poder comprendre millor la formació del nostre personatge- i com participa la tradició, la cultura i la literatura clàssica en ella mitjançant la lectura i anàlisi de les obres dels tractadistes més rellevants de l'època com Antonio de Nebrija, Erasme de Rotterdam, Joan Lluís Vives, Maquiavel, Huarte de San Juan, el Pare Mariana o Saavedra Fajardo, entre d'altres, en què se'ns proporciona els paràmetres educacionals de l'època amb què s'havia de formar un membre de la societat aristocràtica des de la infantesa; teories que, com veurem, estan inspirades en autors clàssics com Quintilià, Boeci, Aristòtil o Plató.

Per tal d'observar l'evolució de les teories educatives proposades pels susdits tractadistes ens farem servir de l'obra de Mª Ángeles Galino Carrillo, *Los Tratados sobre educación de príncipes: (siglos XVI y XVII)*.⁹ I, a nivell contextual, l'obra de Julia Varela, *Modos de educación en la España de la Contrarreforma*¹⁰ i la de Mª Ángeles Galino Carrillo, *Historia de la educación: edades antigua y media*,¹¹ ens seran útils per conèixer altres aspectes de caire històric que van influir en aquest període; del mateix mode que l'estudi que en fa Francisco Rico

⁶ Encara que el centre fou creat per Reial Decret de 28 març 1866, aquesta secció funciona de manera independent des de l'octubre de 1993. Informació extreta de la pàgina del Ministeri d'Educació, Cultura i Esport: <http://www.mcu.es/archivos/MC/NHN/Presentacion/Historia.html> (Consultat el 7 de febrer del 2014, a les 11:15h).

⁷ España. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Archivo Histórico de la Nobleza, OSUNA, C. 1906, D. 1.

⁸ Arxiu de Protocols del Patriarca de València. Notari: Jaume Bonavida. Signatura: R. 16712. 1523

⁹ GALINO CARRILLO, M. Á., *Los Tratados sobre educación de príncipes: (siglos XVI y XVII)*, Instituto San José de Calasanz de Pedagogía, Madrid, 1948.

¹⁰ VARELA, J., *Modos de educación en la España de la Contrarreforma*; Las Ediciones de La Piqueta, Colección Genealogía del poder, v. 9, Madrid, 1983.

¹¹ GALINO CARRILLO, M. Á., *Historia de la educación: edades antigua y media*, Ed. Gredos, Madrid, 1973.

sobre el sorgiment i l'evolució de l'Humanisme, en la seua obra *El sueño del Humanismo. De Petrarca a Erasmo*.¹²

Per altra banda, l'article de F. Salgado Olmeda, "Humanismo y coleccionismo librario en el s. XV: las bibliotecas renacentistas de Santillana, Infantado y el Cardenal Mendoza",¹³ ens servirà de fonament per explicar, per tal d'enllaçar el nostre estudi previ de les obres clàssiques de referència amb la seua compilació en algunes de les grans biblioteques nobiliàries, a què es devia aquest afany de col·leccionisme librari, concretament en l'exemple del Marqués de Santillana i del Cardenal Mendoza, com a preludi del que serà la nombrosa biblioteca del Marqués de Cenete.

Una vegada puguem identificar quines eren les obres de preferència i referència per a la formació cultural d'un príncep i d'un noble, en aquest cas, i limitar el context a l'entorn de la vida de Rodrigo de Mendoza, comprovarem la seua presència en dita biblioteca.

NOTA PRÈVIA

Hem optat per traduir a la nostra llengua les cites literals d'alguns dels tractadistes, en primer lloc, perquè hi haguera una coherència en la lectura del nostre treball i, en segon lloc, perquè com en alguns casos no s'ha pogut accedir al document original, sinó a d'altres edicions posteriors, hem respectat la mateixa traducció donada en les obres consultades, però adaptada al català. Exceptuant les cites textuais dels versos de l'obra poètica del Marqués de Santillana, d'alguns articles o fragments de certs capítols de Quintilià, Boeci o sant Agustí, entre d'altres, i de les obres consultades, un text referent al testament del Marqués de Santillana, avi del Marqués de Cenete, que sí que hem transcrit respectant l'original consultat, i la transcripció d'alguns dels llibres del citat inventari.

¹² RICO, F., *El sueño del Humanismo. De Petrarca a Erasmo*; ed. Destino, Colección *imago mundi*, v. 14, Barcelona 2002.

¹³ SALGADO OLMEDA, F., "Humanismo y coleccionismo librario en el s. XV: las bibliotecas renacentistas de Santillana, Infantado y el Cardenal Mendoza"; *Wad-al-Hayara: Revista de estudios de Guadalajara*, nº 22, Guadalajara, 1995, pp. 123-135.

CONTEXT HUMANISTA

A l'Europa Occidental, des de finals del segle XII i principis del segle XIII, comencen a manifestar-se els primers indicis del dilatat procés de descomposició del sistema feudal, el punt de partida serà la reanimació de la vida urbana, a partir del desenvolupament del comerç a les noves ciutats o burgs i el desenvolupament de l'activitat crematística des del segle XII. Molts factors confluents van accelerar dit procés, però sobretot un element determinant seria el desenvolupament vertiginós de l'economia dinerària en algunes ciutats d'Occident, a partir de les Creuades. En aquest context es destaquen particularment dues zones d'intensa activitat econòmica: al nord d'Itàlia (on floreixen repúbliques com Venècia, Gènova, Florència i Pisa, que es formen com a intermediàries en el comerç entre Orient i Occident) i d'altra banda, Holanda i Flandes (aquesta última amb les dinàmiques ciutats de Bruges i Valònia) que actuen com a intermediàries, al seu torn, en el comerç entre el nord d'Europa i la conca mediterrània.

Les Creuades o *Guerres Santes* van contribuir definitivament com a catalitzador d'aquest procés de desenvolupament del comerç entre Europa i l'Orient¹⁴. És per això que els primers brots del capitalisme apareixen a Itàlia i als Països Baixos, ja que les fortunes de la naixent burgesia en aquests centres comercials es van formar com a fruit de l'activitat del comerç mercantil i no sobre el producte de la propietat territorial, tal com havia esdevingut en la societat feudal.

A la fi de l'Edat Mitjana es van establir grans indústries tèxtils i mineres a Flandes, Itàlia, Anglaterra i altres regions, el que va generar una progressiva acumulació de riquesa dinerària. Grans extensions de terres de cultiu van ser expropiades per dedicar-les a la cria de bestiar de llana i, finalment, després de la conquesta i colonització d'Amèrica, va començar l'explotació a gran escala dels jaciments d'or i plata al *Nou Món*.

Per altra banda, s'intensifica l'antagonisme entre la noblesa territorial i l'estrat mercantil. La naixent burgesia de les ciutats recollia de la noblesa un règim de franquícies en què es limitava el seu dret a imposar tributs i multes. Florència el va obtenir en 1294 i altres li seguirien. El burg es converteix en mercat; es compren i es venen els productes de la terra i les manufactures i s'efectuen transaccions, s'estenen i cobren lletres de canvi. La

¹⁴ TUBAU MOREU, X., "Textos y contextos de una polémica: Petrarca y la escolástica (o los modernos)", *Medievalismo: Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, nº 9, 1999, p. 119.

moneda substitueix el servei personal (comencen a prestar-se diners) i inclús el senyor i l'Església es veuen compel·lits a usar-la.

Després d'haver avançat en el terreny econòmic, la burgesia necessitava, llavors, fomentar un ambient intel·lectual que li permetria combatre i enderrocar el feudalisme i l'escolàstica preponderant en l'educació des de la meitat del s. XI. El llatí, llengua vernacla fins aleshores, acabaria per ser substituït per la llengua nacional-romanç i el *trivium* i el *quadrivium* per nocions de Ciència Natural, d'Història, de Geografia i de Càlcul.

Com a conseqüència d'aquesta creixent rivalitat econòmica entre la burgesia i la noblesa, el nou esperit capitalista pugnava en lluita oberta pel control de la cultura, poderós instrument de dominació de la consciència social.

Florència, centre d'aquest duel ferotge entre la nova burgesia i la noblesa, es convertí en el bressol del Renaixement, mostrant un esperit renaixentista que va estar marcat pels següents elements:

- Instint adquisitiu.
- Voluntat de poder.
- Afany d'ascendir a plans socials de comandament material i espiritual, a través de l'acció creadora.
- Fe de l'home en les seues pròpies potències.
- Començament del llarg procés de racionalització en les formes econòmiques.
- Inici d'una major intel·ligència en la direcció dels negocis.
- Esperit personalista: l'Estat, l'economia, el negoci modern o l'empresa capitalista, entre d'altres, comencen a valorar-se com a produccions de l'esperit humà, com si foren obres d'art.
- La raó i la ciència imposen les seues normes, abatent l'escolàstica i el sentit senyorial de vida.

Aquest procés de radicals transformacions en l'estructura de la societat europea arribà a Itàlia amb el seu major esplendor i capacitat creadora originant una fermentació espiritual accelerada de la burgesia italiana. Llorenç i Cosme de Medici, Miquel Àngel i Maquiavel, entre d'altres més, expressen aquest nou estil de vida en el pla de la cultura italiana iniciat per Petrarca i la seua tasca erudita de transmissió dels texts clàssics¹⁵.

Un ric i complex procés que es va denominar en el segle XVI *Rinascita* (Vasari) i ja en el segle XIX *Renaixement* (Michelet). Tanmateix, no s'ha de considerar el Renaixement

¹⁵ TUBAU MOREU, X., *Op. cit.*, pp. 120-122.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

com un vessament de la consciència europea cap a l'antiguitat grecolatina, una consideració errònia per tres motius:

- L'equívoc que comporta la paraula *Renaixement*.
- La *desbistorització* del fenomen per aquells que van voler o poder veure en ell un esplèndid rebrot erudit de l'esperit clàssic.
- La preferència que va mostrar l'Humanisme pels textos antics.

Al capdavant, el terme *Renaixement* ha estat i és, encara en els nostres dies, molt discutit.

La llibertat donada per aquesta nova etapa va produir una floració de doctrines i pensaments que apuntaven durant tota l'Edat Mitjana però que fins aleshores havien estat rebutjats. Era una barreja confusa a la qual es podria denominar *naturalisme* perquè, de manera general, no sotmetia l'univers ni la conducta a cap norma transcendent, sinó que buscava només les lleis immanents i donava cabuda, al costat de les idees més viables i fecundes, a les pitjors calamitats. Per exemple, Lorenzo Valla, humanista i epicuri, condemna la física d'Aristòtil,¹⁶ considera que el llatí s'ha de restaurar a causa de la influència dels gots i els bàrbars,¹⁷ professa idees herètiques i menysprea la Bíblia, segons ens ha transmés Poggio,¹⁸ enemic aferrissat de Valla, humanista i epicuri com ell.

Aquest intens desig d'una vida diferent, nova i perillosa, venia provocat -o, almenys, accentuat- per l'enorme creixement de l'experiència i de les tècniques que, en el transcurs d'un segle, van modificar les condicions de vida intel·lectual i material d'Europa; creixement provinent de l'experiència del passat, gràcies als humanistes que llegien els textos grecs i que, al segle XVI, es van iniciar en les llengües orientals; allò important no era

¹⁶ G. GONZÁLEZ, *Dialéctica escolástica y lógica humanística de la Edad Media al Renacimiento*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 1987, pp. 379-380, explica que encara que la dialèctica humanística, al capdamunt de la qual sol situar-se al propi Valla, considerava que els *Topica* d'Aristòtil eren l'única part de l'*Organon* que podia tenir un ús justificable en el domini de l'eloqüència i de la nova valoració del saber en funció dels objectius pràctics. És per açò que aquesta art para especial atenció a la doctrina dels *Topica* no solament d'Aristòtil, sinó també de Ciceró i Boeci.

¹⁷ “[...] cuando Poggio escribe en su *Disceptatio Convivalis III* la postura de otros humanistas como Leonardo Bruni y Flabio Biondo, añadiendo la suya propia al cuestionarse sí en realidad lo que ocurría con la evolución de la lengua latina es que para los *prisci Romani* una lengua era la erudita o gramatical y otra la lengua del pueblo y por lo tanto la lengua latina no habría sido nunca unitaria, postura opuesta a la de Lorenzo Valla en sus *Elegantiae* (1441-1448) quien creía que dicha lengua era la misma, y aún más, puesto que había sido corrompida por los godos y las invasiones bárbaras había que restaurarla bajo la *auctoritas* de los escritores de la literatura latina, a ser posible la del período comprendido entre Cicerón y Quintiliano.”, BONMATÍ SÁNCHEZ, V., “La *Vituperatio* irónica en la Quinta Invectiva de Poggio Bracciolini (1453) contra Lorenzo Valla”, *Studia Philologica Valentina*, v. 8, n. s. 5, 2005, p. 12. Valla defineix la *Rethorica ad Herennium* (IV, XII) “de acuerdo con el genio de la lengua (*latinitas*) y con una exigencia de esa diafanidad (*claritas*) que hace el discurso <<llano e inteligible>> [...]”, RICO, F., *Op. cit.*, pp. 36-37, del mateix mode que estava a favor de l'ús en norma del llenguatge, però “una lengua vulgar todavía no podía contemplarse entonces como vehículo apropiado de una cultura integral, [...], la única alternativa que se hallaba, naturalmente, en recuperar, limpiar e imponer el uso propio de la gran literatura de Roma, [...] que constituyen la esencia misma de la *humanitas*”, *Ibid.*, pp. 38-39.

¹⁸ *Invectiva Quinta in Laurentium Vallam*, en *Opera Poggii Florentini*, Henricus Petrus (ed.), Basilea, 1538.

tant el descobriment de nous textos com la manera de llegir-los, puix no es tractava ja d'adaptar aquells textos a l'explicació de l'escriptura, sinó d'entendre'ls en si mateixos mitjançant el procés de la *lectio*. Un creixement provinent també de l'experiència en l'espai: el descobriment no només de noves terres, sinó també, i en conseqüència, de noves creences i costums.

Com hem pogut apreciar en els exemples anteriorment esmentats, tots ells apunten cap a una de les característiques fonamentals del Renaixement que és l'Humanisme, el denominador comú en el pensament de Valla i Poliziano, Nebrija i Brocar, tot i l'òbvia diversitat de contextos. *Humanisme* és, certament, una paraula moderna i es presta a usos polèmics. *Humanista* és una paraula de cap al 1500, però borda, vulgar, carregada fins i tot de sentit pejoratiu i, per això, poc emprada pels mateixos que rebien tal nom habitualment. Tanmateix, almenys a l'Espanya de Nebrija i Brocar –impressor de la seua *Gramática castellana*, entre d'altres obres-, podem aplicar l'etiqueta d'*humanisme* allà on trobem una valoració positiva dels *studia humanitatis*,¹⁹ les *litterae humaniores*, o *politiores*, les arts, ciències o lletres d'humanitat, humanes. Rere aquesta valoració, a l'arrimament d'Isòcrates, Ciceró, Quintilià, s'alberga no solament la professió d'*humanista*, de l'expert en filologia antiga, sinó igualment l'ideal que justifica la figura de l'*humanista*. Un ideal que proposa com a fonament de tota educació l'expressió correcta i la comprensió completa dels clàssics; un ideal que se centra en les matèries del *trivium*, segons estan encarnades en els grans escriptors grecolatins i des d'elles es pot dirigir cap a altres camps. Aquesta era la literària ideal, aquella que no es tancava cap horitzó ni pràctic ni tampoc teòric.²⁰

De tal manera, l'Humanisme assenyala com l'home es descobreix a si mateix - mitjançant la reafirmació del seu aspecte subjectiu- i es converteix en individu espiritual. Aquell vell món medieval en què la vida venia feta i l'home estava subjecte a perpètua servitud va quedar enrere.

Florència, per altra banda, com a centre inicial, regida pels Mèdici a partir del 1434, prínceps delerosos de saber i de riqueses, es convertiria, a la caiguda de l'Imperi Romà d'Orient en 1453, en el bressol també de l'Humanisme de la mà d'alguns dels més excelsos pensadors, artistes i mecenes de totes les èpoques -Donatello, Boticelli, Ficino, Maquiavel, Picco della Mirandola,²¹ Llorenç el Magnífic i Leonardo da Vinci, entre d'altres genis. Però no fou l'única ciutat italiana que va formar part privilegiada d'aquest canvi cultural, perquè

¹⁹ Les disciplines dels quals incloïen la gramàtica, la retòrica, la poètica, la història i la filosofia moral.

²⁰ RICO, F., *Op. cit.*, p. 168.

²¹ El qual, en la seua obra *Discurso sobre la dignidad del hombre*, 13, critica del seu context que “s’ha arribat [...] fins a no tenir per savis sinó els que converteixen en mercenari el conreu de la saviesa”, tot i exposant-ho “no sense grandíssim dolor i indignació, contra els filòsofs d’aquest temps, els que pensen i proclamen que no paga la pena filosofar, perquè per als filòsofs no hi ha establerts ninguns premis, cap paga, com si no n’hi hagués prou per demostrar amb això que no són filòsofs”, ja que “si tota la seua vida està posada en el guany o en l’ambició, clar és que no abracen el coneixement de la veritat per si mateixa”. I, en contraposició a aquest concepte decaient de la filosofia i la saviesa com a mitjà d’enriquiment monetari i no pas de creixement espiritual, afirma: “Em concediré això a mi, i no m’avergonyaré de lloar per no haver-me posat a filosofar per una altra causa sinó pel filosofar mateix, ni esperar o buscar dels meus estudis i de les meues elucubracions cap altra recompensa o fruit que el conreu de l’esperit i el coneixement de la veritat, sempre en alt grau desitjada.”

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

Roma també va participar d'aquesta síntesi lluminosa de prodigis, patrocinada, en la seua major part, per l'Església (gran mecenes del moment, sobretot de la mà del Papa Juli II), va subvencionar obres de genis com Rafael i Miquel Àngel.

A Alemanya, per exemple, dues figures colossals dominaren el Renaixement: el cardenal Nicolau de Cusa i Albert Durer. La protesta de Luter, que assegurà noves pautes a l'Església, serà un dels condicionants de l'Humanisme germànic (i, poc més tard, en el de la resta d'Europa).

Per la seua banda, França va aconseguir imprimir personalitat pròpia al Renaixement sobretot en la literatura: en la poesia de Ronsard, la sàtira de Rabelais, l'assaig de Montaigne i en l'estudi de la jurisprudència de Budé, entre els exemples més destacables.

Als Països Baixos trobem el gran Erasme de Rotterdam,²² potser la figura més destacada i influent de l'època. La seua empremta serà present a totes les minories cultes d'Europa i principalment en l'elit intel·lectual espanyola, ja que l'Humanisme s'introdueix través dels seus llibres, sobretot de l'"Elogi de la Niciesia."

L'Humanisme espanyol no es constreny només a la lletra de les doctrines d'Erasme,²³ sinó que el transcendeix i forma un cos d'elles de la més àmplia i fecunda ressonància. Per exemple, en l'actitud generosa i tolerant de Joan Lluís Vives, Frare Bertomeu de las Casas, Vasco de Quiroga o Elio Antonio de Nebrija, entre d'altres, es manifesta una filosofia integradora de tots els elements configurants de l'època, des de Galileu fins Luter.

Per últim, Anglaterra seria el darrer país que s'incorporà a la gran feina històrica que plantejava el Renaixement, però seria el primer a mantindre'l fins a les últimes conseqüències, exemplificat en el mètode experimental de Francis Bacon, les doctrines contractuals de la societat i de l'Estat de Thomas Hobbes i de John Locke, i de l'empenta concertada de la classe mercantil, dels camperols i treballadors anglesos, *grosso modo*.

²² La influència de l'obra d'Erasme, *Institutio Principis christiani*, traduïda al castellà per Bernabé Busto, mestre de Patges de Carles V, per tal que fóra llegida pel príncep Felip –objectiu que no va ser pas possible–, va ser visible en la literatura posterior (Juan de Mariana, *Del Rey y de la Institución Real*, BAE, Madrid, 1950; o Pedro Rivadeneira, *Tratado de la religión y virtudes que debe tener el príncipe cristiano para gobernar y conservar sus Estados. Contra lo que Nicolás Machiavelo y los políticos de este tiempo enseñan*, Oficina de Pantaleón Aznar, Madrid, 1788, entre d'altres). El seu tema fonamental és que el príncep ha de regnar per servir el poble, no per servir-se d'ell, i en el govern del qual ha de veure's reflectida la moral i l'esperit cristià. Però per entendre el pensament d'Erasme emmarcat en un context literari, cal destacar que en el mateix any (1516) que es publica la *Institutio Principis Christiani* també s'edita *Philosophia Christi* i un any més tard (1517) es publiquen dues obres destinades a la reformulació del seu pensament, que són: *Querella pacis* i *Paraclesis, id est, adhortatio ad christiane philosophie studium*.

²³ Aquest pensament erasmí tingué una gran força en la vida espanyola, sobretot, en el context d'una Espanya acabada d'eixir d'una greu crisi política i social en què el culte de l'erasmisme va trobar en ella les condicions culturals i socials necessàries per a la seua adaptació, però va ser transformat i reelaborat per convertir-lo, imprescindiblement, en un moviment autòcton basat en la reacció contra la immoralitat i contra la paganització de la cristiandat i cristianisme interior.

Cal assenyalar, que molts van ser els factors confluents, que van contribuir a la formació de la cultura humanista en el Renaixement. Entre ells, podem citar com els més importants:

- El debilitament de les posicions ideològiques de l'Església catòlica romana, com a resultat dels moviments religiosos reformistes protestants, de naturalesa social i confessional -especialment el luteranisme i el calvinisme- que van culminar amb la fi de la subordinació ideològica-religiosa, d'importants territoris d'Europa Occidental al poder de la cúria eclesiàstica.
- La tasca filològica de rescat, ampli i profund, del llegat espiritual de l'Antiguitat i la seua utilització com a instrument teòric-filosòfic, en la lluita contra la vella cultura teològic-feudal de l'Edat Mitjana, el que va contribuir al desenvolupament accelerat de la nova cultura burgesa.
- El paper exercit per les ciències particulars que, en el seu sentit modern, sorgeixen en aquesta important etapa. A causa del seu estret vincle amb la producció, la ciència en el Renaixement es concentrarà a donar resposta a les necessitats pràctiques de la producció capitalista, el que va generar l'obertura d'una època plena d'invencions tècniques i descobriments científics (la impremta²⁴, la pólvora a Xina o la brúixola, per Flavio Gioja, originari d'Amalfi, entre d'altres) i, de fet, la primera revolució científica global en la història de la humanitat. Per la seua especial relació amb la pràctica productiva, l'astronomia va ser l'abanderada d'aquesta revolució, a partir de l'especial significació que va tenir el gran descobriment del savi polonès Nicolau Copèrnic, que la va conduir a la formulació de la concepció heliocèntrica sobre l'univers, la qual destruiria definitivament la vella concepció creacionista sobre el món, en entrar a una aguda contradicció amb els dogmes teològics i escolàstics que, recolzats en la Bíblia i altres *textos sagrats*, havien sustentat durant segles la concepció geocèntrica aristotèlic-ptolomeica, tronc ideològic de la dogmàtica cristiana.
- Els importants descobriments geogràfics de la fi del segle XV -el descobriment d'Amèrica per Cristòfor Colom el 1492 i el descobriment de

²⁴ "La imprenta xilogràfica como la de tipos móviles se había *inventado* siglos antes en China y en Corea (en los siglos VIII y XI, respectivamente), para impresiones de carácter religioso y práctico. Su redescubrimiento por el mundo occidental revela, no obstante, un sensible perfeccionamiento técnico y registra un desarrollo de más amplias proporciones, debido también a la diáspora internacional de los operarios técnicos, que durante largo tiempo mantendrán una singular movilidad." BALSAMO, L., *La bibliografía. Historia de una tradición*, Isabel Villaseñor Rodríguez i Xilberto Llano (trads.), ed. Trea, Gijón, 1998, p. 29.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

la ruta marítima de l'Índia pels portuguesos en 1498-, els quals van significar nous reptes per a Europa, ja que l'aparició de noves terres obriren nous mercats i propiciaren l'afluència de metalls preciosos provinents de les cultures precolombines americanes, la qual cosa va accelerar el procés de trànsit del feudalisme al capitalisme, provocant un gran viratge econòmic, polític-social i ideològic en el *vell continent*. Aquests descobriments oferien un vast i ric material d'estudi per a les noves teories que s'elaboraven sobre l'univers.

- La diferenciació de les ciències particulars va conduir en el marc del Renaixement a la seua definitiva independització de la teologia i va marcar l'inici de la investigació, explicació i classificació dels fenòmens de la naturalesa, assumida ara com a única realitat l'objecte d'estudi de les ciències. La naturalesa va començar a comprendre des de noves perspectives, ja no com el producte imperfecte de la *creació divina*, sinó com a conjunt de fenòmens, el funcionament dels quals s'explica a partir de lleis pròpies i universals que la regeixen, com a col·lecció d'éssers i objectes quantitativament mesurables, en definitiva, com a unitat orgànica.

Van ser tots aquests factors, entre d'altres, els que van condicionar el sorgiment d'aquesta cultura burgesa incipient, definida com *Humanisme*, que, com a expressió de l'esperit capitalista naixent, projectava les seues inquietuds cap a les més diverses manifestacions de les formes de la consciència social. Les noves concepcions filosòfiques, polítiques, religioses, científiques, ètiques, socials, artístiques i culturals responien al reconeixement de les infinites possibilitats que tenia l'home de conèixer la realitat.

En quant a l'educació, les diverses teories proposades pels humanistes més representatius abans esmentats tenen l'objectiu de ser universals, però estan desconnectades de la realitat social, i es veuran contraposades, sobretot a partir de la Contrareforma, a programes educatius diferenciats en funció de les qualitats atribuïdes pels reformadors catòlics als diferents tipus d'infantesa, des de la més específica, com la del príncep o els membres dels estrats distingits, fins la més popular, com la dels estrats baixos. Encara que l'educació dels fills dels reis i els nobles fou d'especial interès per als reformadors en qüestió, ja que veien en ells la base de la nova societat que estava construint-se, elaborant i aplicant pràctiques concretes, iniciaren el procés de constitució de la infància en el sentit que coneguem.

En aquesta educació intervindran no solament els tractats i les pràctiques pedagògiques adreçades a la formació del perfecte príncep o noble, sinó també l'acció educativa duta a terme per les diverses institucions i per la família, sota uns paràmetres establerts pels reformadors amb l'objectiu de constituir en el jove format el mosso cristià.

LA RECEPCIÓ DE LA TRADICIÓ CLÀSSICA AL SEGLE XV

“[...] se lectoribus quisque suis insinuat, sed et aliorum nomen ingerit et alter alterius desiderium facit”, F. PETRARCA, III, 18.²⁵

La producció del llibre-còdex iniciada en els *scriptoria* episcopals i monàstics en època alto-medieval i, posteriorment, en les llibreries i universitats, lligada a peticions individuals i executada segons l'encomanament, donà pas a la còpia privada, encapçalada per Petrarca com a protagonista i model més il·lustre, ja que descobrir còdexs llatins i grecs, i traure'ls a la llum després d'un oblit secular, o realitzar còpies d'aquells que contenien obres de l'Antiguitat clàssica, es va convertir en l'afany de molts estudiosos a partir del segle XIV. Però fou durant els primers decennis del segle XV quan aquest últim tipus de producció es va estendre, coincidint amb la implantació de la nova cultura humanística que va trobar empara en les corts i el recolzament dels prínceps renaixentistes, els quals no van escatimar mitjans per a constituir biblioteques dignes del seu rang.

En aquest context nasqué a Europa la impremta, destinada a incrementar notablement la circulació dels llibres per a una major difusió i un cost menor. Ja s'havien començat a imprimir teles, imatges de sants, calendaris, etc., inclús llibres d'imatges amb alguna llegenda, a l'igual que s'havien reproduït devocionaris i llibres escolars de curta tirada mitjançant el dictat a escrivans, o s'havia adoptat el sistema de la pècia per als textos universitaris. La impremta de tipus mòbils, per altra banda, va conduir a Europa cap a un canvi revolucionari en la susdita difusió librària, perquè va introduir el primer procediment mecànic de producció en sèrie d'una manufactura. Tanmateix, la multiplicació dels exemplars d'una mateixa obra, al mateix temps que la creixent disponibilitat d'un major nombre de textos, va provocar la necessitat de fer arribar al públic una informació adequada a través de catàlegs, com el fullet que publicà en 1498 Aldo Manuzio (1449-1515) amb les seues edicions (*Libri graeci impressi*), que constituïren els primers instruments d'informació bibliogràfica corrent.

²⁵ PETRARCA, F., *Epistole*, a cura di Ugo Dotti, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torí, 1983, p. 108.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

Durant aquest nou segle, va esdevenir-se un nou impuls cap al redescobriment de l'Antiguitat clàssica mitjançant els autors grecs, els quals eren coneguts i demandats a través dels viatges cap a Bizanci, estimulats pels progressos de la diplomàcia bizantina, que els estudiosos encarregaven a altres erudits com Manuil Crisoloràs (†1415) qui, a més d'ensenyar grec a Florència, va introduir a Itàlia, junt amb Giacomo d'Angelo da Scarperia (1360ca.-1410ca.), “tutto Platone, tutto Plutarco, gli storici. Omero e i poeti e poi manuali di mitologia, di metrica e lessi ci”;²⁶ com Ambrogio Traversari (1386-1439), qui informa en l'Epístola XXIV, que havia d'ésser informat d'un catàleg d'obres per Giovanni Aurispa (1376-1459), qui “non fu molto studioso dei suoi codici, dai quali si contentò di tradurre in latino brevi opuscoli o qualche frammento”,²⁷ entre les quals destacaven: “[...] gli Inni omerici, Pindaro, Platone, Aristofane, Aristotele, Senofonte, Demostene, Apollonio Discolo, Callimaco, Oppiano, Efestione, Strabene, Plutarco [...], Diodoro Siculo, i *Deipnosophistae* di Ateneo, Orfeo, Procopio”²⁸; o com, també, Francesco Filelfo (1398-1481), entre d'altres, qui viatjà a Constantinoble per aprendre grec entre 1420 i 1427, a més de recollir un gran nombre de còdexs de diferents autors, com: “Omero, Esiodo, Erodoto, Teocrito, Eschine, un'orazione di Lisia, Polibio, Eliano, Aristide, Ermogene, Filone, Dione il Grisostomo, Apollonio Pergeo, Filostrato, Libanio, Suida, Nonno e una collezione di epistolari. Molti altri poi se li venne acquistando in Italia, come Sofocle, Apollonio Discolo (per mezzo di Palla Strozzi), Appiano (per mezzo di Lorenzo de' Medici), Diodoro Siculo, Dione Cassio, Sesto Empirico; la *Politica* di Aristotele (copiatagli nel 1445 da Demetrio Sguropulo), Senofonte, Sinesio e opuscoli aristotelici (copiatigli dal Gaza, [...]), Omero (pure dal Gaza, [...]), Diogene Laerzio, Erodiano e Filopono, Eschilo, l'*Etymologicum magnum*.”²⁹

Per altra banda, Angelo Decembrio (1415-post 1467), en la seua obra *De politia literaria libri septem* [...],³⁰ transmet una de les primeres formulacions del “cànon bibliogràfic” humanístic, presentat mitjançant el diàleg entre amics del cercle literari de Guarino Veronese (1374-1460) i el príncep Leonello d'Este (1407-1450), en la cort de Ferrara, que volen conèixer els criteris als quals atènyer-se en formar les seues biblioteques personals. L'autor exposa en boca de Leonello el susdit cànon d'aquesta nova cultura, indicant les obres dels autors que s'havien d'incloure en la biblioteca ideal, amb especial atenció cap als clàssics (Virgili, Ciceró, Terenci o Sal·lusti, entre d'altres: “[...] si quemadmodum antiqui scripsere, eum dicendi morem imitarentur: quorum maxime Terentius, Virgilius, Cicero, Salustius, ne improprie dicerent, tanquam lynceis oculis circumspexerunt”;³¹ a més dels clàssics grecs, les obres dels quals estaven traduïdes al llatí); també aquells autors dels quals

²⁶ SABBADINI, R., *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, G. C. Sansoni (ed.), Florència, 1905, pp. 43-44.

²⁷ *Ibid.*, p. 47.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*, p. 48.

³⁰ DECEMBRIO, A., *De politia literaria libri septem* [...], Ioannem Heruagium (ed.), Basilea, 1562.

³¹ *Ibid.*, p. 172.

solament algunes obres es consideraven convenientes (com les de sant Ambrosi, sant Agustí, sobretot *De Civitate Dei*,³² o les de sant Jeroni); però també aquells llibres que devien ésser exclosos per pertànyer a altres disciplines que no interessaven per als *studia humanitatis* (com les obres jurídiques i teològiques, ja que eren considerades literatura de caràcter parcial o professional; i/o les obres escrites en llengua vulgar, més adequades per al poble, com les de Dant, Petrarca i Boccaccio).

I, encara que en l'Edat Mitja no hi havia un esquema de diferenciació entre allò considerat “clàssic” i allò “postclàssic”, sinó que més bé es distingia allò pagà d'allò cristià,³³ tots ells mostren el cànon d'autors clàssics que començaven a interessar i encomanar els estudiosos renaixentistes i que, en conseqüència, havien d'ésser recuperats i copiats per a la seua lectura i estudi. No obstant això, aquest cànon proposat per Guarino i transmés per Decembrio fou coetani del *cànon bibliogràfic de Nicolau V*, nomenat així perquè fou redactat a petició de Cosme de Mèdici, humanista doctíssim i futur Papa, per Tommaso Parentucelli al voltant del 1436-1437, en el qual predominen els textos bíblics i les obres de teologia i filosofia sobre els autors profans.

Un segle abans, el propi Petrarca, en l'epístola III, 18,³⁴ avançà quin seria el gust clàssic que predominaria, comentant al seu germà la “inexplebilis cupiditas” que el posseeix: “libris satiari nequeo”, destacant l'*Accademicus*, del qual afirma que “Marcum michi Varronem carum et amabilem [...] fecit”, el *De officiis*, en què destaca haver sentit el nom d'Enni (“Enni nomen [...] audivi”), i l'obra *Tusculanarum questionum*, de Ciceró, durant la lectura del qual “concepi amorem Terrenti”; de Cató destaca *Origines* i de Xenofont l'*Economicum*, el quals “ex libro *De senectute* cognovi”; Plató amb la seua obra *Thimemus* “Solonis michi commendavit ingenium”, amb el *Phedro* “mors Catonis”, amb la prohibició del rei Ptolomeu “cyrenaicum Hegesiam”, i amb les epístoles de Ciceró “Senece priusquam oculis meis credidi”; pel que fa a Sèneca, la seua obra *Contra superstitiones* el va fer “querere inciperem, Augustinus admonuit et Apollonii *Argonautica* Servius ostendit”; continua explicant que la *Reipublicae* el va farcir de desitjos, però sobretot ho féu Lactanci, mentre que Suetoni li va despertar la curiositat per la història romana de Plini, Aulus Gel·li per l'eloqüència de Favorí, i l'elegant brevetat de Florus “ad inquirendas Titi Livii reliquias animavit”; per altra banda, de les *Declamationes* de Sèneca remarca que celebra la primacia de l'eloqüència de Ciceró i fa elogi del seu enginy, mentre que en les *Saturnalia* és mostrada per Eusebi la multiforme possibilitat expressiva de Virgili, que, alhora, en la seua *Eneida* es fa ressò del poeta Estaci, i Horaci declara “Homero poetarum principi”; aprén de la lectura del gramàtic Priscià, més tard de Plini el Jove i, per últim, de Marcel; i admira l'ambició i la passió de Pisístrat, tirà que va constituir la biblioteca pública d'Atenes, i de Ptolomeu Filadelf, rei d'Egipte qui constituí la d'Alexandria, del mateix mode que a Crassus, per tenir molts imitadors, a Juli Cèsar i Cèsar August per ocupar-se de la biblioteca de Roma, i a Asini Pol·lió qui “grece latineque bibliotheca studio flagravit.”

³² MPL 41:13-804.

³³ ZIOLKOWSKI, J. M., *A Companion to the classical tradition*, Craig W. Kallendorf (ed.), Wiley-Blackwell, Singapur, 2010, cap. II, p. 19.

³⁴ PETRARCA, F., *Op. cit.*, pp. 106-114.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

Així com Erasme, qui proposa, com a cànon, que el primer que han de llegir els joves prínceps són “els Proverbis de Salomó, el llibre de l'Eclesiàstic i el llibre de la Saviesa [...] per demostrar-li breument i adequada el que correspon a l'ofici del bon príncep”, després el mestre haurà de parlar-li “dels Evangelis”, dels “*Apotegmes* de Plutarc i, seguidament, les seues *Obres morals*”, ja que per al filòsof “no és possible trobar res millor que aquests llibres”, tot i proposant la lectura de les *Vides Paralel·les* del mateix autor “abans que l'obra de qualsevol altre”; després de Plutarc, aconsella llegir Sèneca qui “amb els seus escrits estimula i encén admirablement l'afany d'allò honest, arrossega l'ànim del lector cap a allò sublim abandonant les sòrdides preocupacions i condemnant especialment la tirania en tota la seua obra.” En quant als fragments o passatges convenients per a la *lectio* destaca els de “La *Política* d'Aristòtil i de *Els Deures* de Ciceró”, encara que, per a ell, “Plató escrigué amb major precisió” sobre els temes que concernien els Infants, a l'igual que “Ciceró en el seu llibre *Sobre les lleis*.” Per altra banda, avisa sobre la lectura dels historiadors que, si no es llegeixen amb crítica prèvia i seleccionant-hi passatges, podien donar mals exemples com Heròdot i Xenofont que “proposen [...] un model pèssim de príncep”, puix argumenta que van escriure amb l'objectiu de “delectar amb la seua narració”, o Sal·lusti i Titus Livi que, encara que van escriure “magníficament moltes històries i, totes elles, amb gran erudició”, aprovaven “algunes coses que un príncep cristià no deu fer de cap manera.” Curiosament, conclou la seua reflexió advertint els joves prínceps que quan senten el nom “d'Aquil·les, de Xerxes, de Cir, de Darios, de Juli Cèsar” han de tenir en compte que és “la història de grans i enfurismats lladres.”³⁵

O, inclús, Joan Lluís Vives, que, en la seua obra *Instrucción de la muger christiana*, critica la lectura de les obres de cavalleria com l'*Amadís de Gaula* i/o el *Tirant lo Blanch*, i de temàtica amorosa com la *Celestina*, perquè “foren escrits per homes ociosos i despreocupats, sense lletres, farcits de vici i brutícia”,³⁶ a més considera ignorant Ovidi per aconsellar que els poetes grecs i llatins que “d'amors parlaren”³⁷ no es llegiren, ja que, per a Vives, no hi ha lectura que es compare a la de Cal·límac, Anacreont, Safo, Tíbul, Catul, Properci o Cornèlius Gall, arribant a afirmar que estava meravellat “de la rigorositat d'aquell segle”,³⁸ però prohibint, al capdavant, la seua lectura a les dones per ésser lectura amorosa i, per tant, perjudicial, a pesar de donar sentència contra ell mateix amb aquesta contradicció; lloa també sant Agustí per assolir la veritat, excepte quan caigué en l'error dels heretges Maniqueus, del que se'n recuperà amb les Epístoles del “gloriós”³⁹ sant Pau; i recomana la lectura dels Actes dels Apòstols, de les seues Epístoles, de sant Cebrià, de sant Jeroni, de sant Ambrosi, de sant Hilari, de sant Gregori (en concret, *Moralium libri sive expositio in librum beati Job. Pars I*, MPL 75:509-1162; *Moralium libri sive expositio in librum beati Job. Pars II*, MPL 76:9-782), de Boeci (en especial, *De consolatione philosophiae*, MPL 63:579-

³⁵ ERASME, D., *Op. cit.*, pp. 95-97

³⁶ VIVES, J. L., *Instrucción de la muger christiana*, Benito Cano (impr.), Madrid, 1793, p. 32.

³⁷ *Ibid.*, p. 34.

³⁸ *Ibid.*, p. 35.

³⁹ *Ibid.*, p. 36.

870) i, de Lactanci, de Tertulià, en el plànol de la formació espiritual i cristiana; la dels Gentils, la de Plató, la de Sèneca, la de Ciceró i altres autors semblants, en el terreny de la tradició clàssica; i la de santa Caterina de Sena i la de Petrarca, com a ideals de les obres traduïdes al romanç del llatí.

Aquest canvi també es va reflectir en l'adquisició de llibres, per a la qual servien de referència per a identificar els exemplars que es transcrivien els inventaris de les riques biblioteques que s'estaven formant, com la de sant Marc a Florència, la de Pavia o la de l'Estudi Oxonenc, segons ens transmet Vespasiano da Bisticci (1421-1498).⁴⁰

⁴⁰ BISTICCI, V. da, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, Angelo Mai i Adolfo Bartoli (imprs.), Barbera, Bianchi e comp. (eds.), Florència, 1859.

LA INSTRUCCIÓ MEDIEVAL

A partir del s. X, les arts liberals dominaven la formació eficaç i es multipliquen els centres d'ensenyament. Ací, a Espanya, l'arribada de les obres mestres de l'Antiguitat, sobretot les filosòfiques, va ser òptima per a les futures traduccions d'Aristòtil i l'esplendor de l'escolàstica. Però, pel que fa a la panoràmica de l'ensenyament, hi havia una mancança de fonament en el cultiu de les disciplines, encara que, certament, en aquest procés didàctic abundaven les cites de Plató i Aristòtil, entre d'altres, que eren pràcticament desconeguts, perquè quan es referien a ells ho feien a través de fragments d'obres traduïdes per Beda,⁴¹ llegits en glossaris i lexicons, no amb una lectura directa.

Per altra banda, l'ensenyament del *trivium*,⁴² que ja havia perdut la unitat que li havia atorgat Marcià Capella i del qual, a partir del s. IX, pren una gran preponderància la gramàtica pel seu caràcter instrumental a causa de la seua creixent necessitat en l'aprenentatge del llatí, segueix essent fonamental. També ho és la lectura dels clàssics, en una etapa més avançada de l'ensenyament gramatical, però, en aquest context en què hi són presents l'afany d'il·lustració dels laics i els perill de paganitzar-se,⁴³ el contacte amb els autors de l'Antiguitat acabaren essent considerats com un problema per a les ànimes juvenils en procés d'aprenentatge. Aquesta concepció va sorgir, sobretot, dels monestirs de l'Orde de Cluny, encapçalats per Odó de Cluny⁴⁴ i l'abat Hug, que acabaven d'ésser reformats i es mostraven refractaris amb tot allò relacionat amb la profanitat.

A més de la gramàtica, també s'ensenyava la mètrica –com fer versos i poetitzar- i la dialèctica –només per aquells qui volien aprofundir en les Sagrades Escriptures-, per a les

⁴¹ Com la seua obra *Auctoritates Aristotelis et aliorum philosophorum: per modum alphabeti*.

⁴² Inclouïa la gramàtica, la retòrica i la dialèctica.

⁴³ ERASME, D., *Educación del príncipe cristiano*, P. Jiménez i A. Martín (trads.), Ed. Tecnos, Madrid, 1996, p. 94, referint-se a un autor pagà, Demetri Faler, aconsella al jove príncep que es guarde de creure tot el que trobe en la seua obra dega “posar-ho en pràctica immediatament”, sinó que deu “referir-ho tot a la doctrina de Déu.”

⁴⁴ ACHERY, L. d', i MABILLON, J., *Acta sanctorum ordinis Sancti Benedicti in saeculorum clases distributa. Saeculum V quod est ab anno Christi CM ad M*, vídua d'Edmundo Martín i Joan Boudot (eds.), París, 1685, p. 154: “Nam Virgili cum voluisset legere carmina, ostensum fuit et per visum vas quoddam, deforis quidem pulcherrimum, intus vero plenum serpentibus, a quibus se subito circumvallari conspicit, nec tamen morderi: et evigilans serpentes doctrinam poetarum, vas in quo latitabant, librum Virgili; viam vero per quam incedebat valde fitiens, Christum intellexit.”

quals diposaven de l'obra de Beda⁴⁵, dels comentaris de Claudi Màrius Víctor (Victor)⁴⁶, de les obres d'Aristòtil⁴⁷ i de Ciceró;⁴⁸ aquesta darrera acabaria donant pas a la retòrica a través de la lectura d'altres traduccions de Boeci i d'algunes obres dels poetes Virgili, Estaci, Terenci, Juvenal, Persi i Horaci, per després trobar els seus grans mestres en Ciceró i en Sèneca, però també, en menor mesura, en Sal·lusti.

En general, observem un període en què el *trivium* es nodreix de la tradició clàssica, sense pràcticament nous estudis però sí traduccions a les llengües vernacles de molts dels transmissors de la cultura adés mencionats, a més de glossaris.

Per altra banda, l'estudi del *quadrivium*,⁴⁹ en els segles X i XI, només era per a pocs membres de la societat, ja que en l'entorn eclesiàstic solament interessava el coneixement de les matemàtiques⁵⁰ i de la música, encara que a les biblioteques dels monestirs es podien trobar obres sobre qüestions naturals de sant Isidor⁵¹ i de Beda.⁵²

Durant aquest període, a més, la presència i el reconeixement del saber de tres gran mestres-investigadors com Gerbert⁵³ (950-1003), Fulbert de Chartre⁵⁴ (960-1029) i Hermann de Reichenau⁵⁵ (1013-1054), produí que s'iniciara la tendència a estudiar en cada escola on anava adquirint fama la matèria que allí es dominava. En conseqüència, la formació en les arts liberals ja no era patrimoni d'un sol mestre, sinó de diversos.

⁴⁵ Com, per exemple, de *De octo partibus orationis libellus* (MPL 90:631-642), *De arte metrica liber ad Wigbertum Levitam* (MPL 90:149:176) o, aprofundint en l'estudi de les Sagrades Escripures, *De schematis et tropis Sacrae Scripturae liber* (MPL 90:175-186).

⁴⁶ *Commentariorum in Genesim libri tres* (MPL 61:937-970).

⁴⁷ En concret les obres traduïdes al llatí per Boeci Severi: *In categorias Aristotelis libri quatuor* (MPL 64:159-294) i *In librum Aristotelis De interpretatione libri duo* (MPL 64:293-640).

⁴⁸ En especial, de la seua obra *In Topica Ciceronis commentariorum libri sex* (MPL 64:1039-1174).

⁴⁹ Inclouïa l'aritmètica, la música, la geometria i l'astronomia, que, junt amb el *trivium*, formaven les 7 arts liberals.

⁵⁰ L'ensenyament de les quals es basava en transmetre als escolars els coneixements que des de Beda el Venerable formaven part de la tradició.

⁵¹ Com la seua obra *De natura rerum ad Sisebestum regem liber* (MPL 83:963-1018).

⁵² Com *De natura rerum liber* (MPL 90:187-278).

⁵³ El seu ensenyament estigué localitzat a Rheims, però els seus coneixements matemàtics es deuen no solament al contacte que va tenir amb la ciència àrab durant la seua estada a Espanya, sinó també al saber grec-romà, segons cita com a fonts en els seus tractats. Les seues obres clau que van calar en l'educació de l'època foren: *Regulae de numerorum abaci rationibus*, *De norma rationi abaci* i *Isagogae geometriae*.

⁵⁴ Deixeble de Gerbert, destaca en el camp de la dialèctica, la retòrica, però també les matemàtiques, com el seu mestre.

⁵⁵ Representa el cim dels estudis del *quadrivium* entre els seus coetanis, exercí l'ensenyament en l'etorn eclesiàstic a què pertanyia i investigà sobre les teories transmeses des de Beda el Venerable. Una de les seues obres de més rellevància fou *De astrolabii utilitatibus* (MPL 143:389-412), en què tracta qüestions astronòmiques i parla sobre la utilitat de l'astrolabi. A més a més, fou tècnic i compositor.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

Ja en els segles XII i XIII, l'intent d'estructurar la trajectòria de les arts liberals fou complicat, perquè l'ensenyament del *trivium* i del *quadrivium* no tenien pas força fora de l'escola. A més, l'Església, tot i coincidint amb la celebració dels concilis lateranencs,⁵⁶ decretà que en cada seu episcopal hi haguera un professor de gramàtica i de teologia. No obstant això, el segle XII fou definitiu per a conformar els últims aspectes amb què les arts arribarien als nous temps de Petrarca i dels humanistes del *Quattrocento*.

Però no solament les arts liberals eren presents en l'educació baixa-medieval, puix que s'ha de tenir en compte que l'element nexa de la major part de la producció llatina d'aleshores era la didàctica, a conseqüència de l'ús del llatí tant pels clergues com per les persones de l'Església i pel paper que aquests tenien en la instrucció cristiana i cultural de la societat que, al seu torn, implicà un progrés en el coneixement del llatí donant pas a altres escrits de caire didàctic, literàriament mediocres pel descuit de les formes i l'estètica. En aquests sentit, els antics lexicons i glossaris es desdoblaven en repertoris alfabètics;⁵⁷ diccionaris, de diverses matèries, no solament teològiques; *auctoritates*, per justificar usos estètics o fixar ensenyaments morals; bestiariis, una mena d'antologia d'animal reals o imaginaris, figuratius, pels seus trets, de Crist, de les virtuts i dels vicis; *volucraris*, tractats sobre aus, amb interpretacions al·legòriques; i lapidaris, explicatius de les virtuts de les pedres precioses. També sorgiren compilacions, sovint ordenades alfabèticament, que codificaven una gran quantitat d'interpretacions simbòliques, de consells morals, de receptes terapèutiques, com ara bé: els *septena*,⁵⁸ que eren agrupacions per set de certs temes d'ordre teològic, moral o escèptic, o els *penitenciales*,⁵⁹ l'objectiu dels quals fou donar pautes per dirigir el sacerdot en l'administració del sagrament de la penitència i que, al seu torn, seran l'origen de les obres de caire confessional, interrogatori i del *modus confitendi*.⁶⁰ Per

⁵⁶ Són una sèrie de concilis efectuats a Roma des dels segles XII a XVI. El palau del Laterà i la seua Basílica van servir als bisbes de Roma com a residència i catedral des dels temps de Constantí el Gran fins que la cort Papal va ser traslladada a Avinyó. Durant aquest llarg període els Papes van tenir ocasió de convocar diversos concilis generals, i, per a aquest propòsit, van escollir ciutats situades de tal manera que es reduïren, tant com fóra possible, els inconvenients que se'ls presentaven necessàriament als bisbes cridats a aquestes assemblees, atesa la llarga i costosa absència de les seues seus. Cinc d'aquests concilis van ser celebrats al Palau Lateranenc, i són coneguts com el Primer Concili de Laterà (el 1123), Segon Concili de Laterà (el 1139), Tercer Concili de Laterà (el 1179), Quart Concili de Laterà (el 1215) i Cinqué Concili del Laterà (del 1512 al 1517).

⁵⁷ De tots aquests tipus, podem trobar exemples que, encara que són d'edició posterior, mostren el seu establiment com a gèneres independents. En el cas dels repertoris alfabètics, per exemple, el *Repertorium alphabeticum sententiarum prestantium contentium decerptarum ex Glossa Ordinaria, Interlineari* [...] (Basilea, 1508), el *Repertorium alphabeticum* (s.l., 1530ca.) o l'*Aureum repertorium alphabeticum de praesumptionibus* (Venècia, 1580); respecte als diccionaris: *Antonii Nebrissensis Dictionarium oppidorum, civitatum, montium, fontium, fluviorum*, [...] (París, 1475-1525) o *Dictionarium iuris* (Bolonya, 1481), entre d'altres; quant a *Auctoritates*, podem destacar: *Auctoritates Aristotelis* (Lübeck, 1480ca.), *Auctoritates decretorum* (Colònia, 1477) o *Auctoritates utriusque Testamenti* (Estrasburg, 1466ca.); o, pel que fa a bestiariis, trobem, entre d'altres: *Bestiarium* (Provença, s. XIII), *Hic incipit bestiarium de naturis animalium, et primo de leone* (The Bodleian Library, s. XIII) o *Bestiarium uocabulum proprie conuenit leonibus* (The Bodleian Library, s. XIV).

⁵⁸ Per exemple, *De septem septenis* de JOAN DE SALISBURY (MPL 199:945-964).

⁵⁹ Com, encara que d'època posterior, l'obra titulada *Incipiunt septem psalmi penitenciales domini Francesci Petrarche psalmus primus* [...], Bruges, 1477-1481.

⁶⁰ ANDRÉS D'ESCOBAR escrigué l'obra *Modus confitendi, manual para la confesión*, Juan Párix (ed.), Segòvia, 1473ca., una de les primeres obres impreses a Espanya, que és un petit manual per ajudar els sacerdots en les seues tasques de confessió.

últim, el gènere didàctic constituït per les poesies didàctiques i morals de gran ús en les escoles, nodrides des dels vells fabulistes com Isop, Avié o Fedre fins a Marcià Capella⁶¹ o Priscià.⁶²

Aquestes composicions literàries són el fruit del progrés en el coneixement del llatí, arran la preparació i formació dels lletrats instruïts amb què volgueren tornar al llatí literari part de la vitalitat d'antany, sobretot, a partir de la imitació dels models clàssics –Ciceró, Cèsar, Lucreci, Suetoni, Sal·lusti, Lucà, Ovidi o Sèneca, entre d'altres.

Per a d'ells, el llatí havia tornat a ésser una llengua viva i d'obligada lectura, ja que la *lectio* era el procediment ordinari d'ensenyament de les arts liberals fins a la fi del segle XII⁶³ en les escoles, per després comentar certs textos particularment autoritzats: per a la gramàtica es llegien Priscià i Donat; per a la retòrica o bé l'obra *Rhetorica ad Herennium* o bé *De inventione*, ambdues de Ciceró; per a la dialèctica prioritzaven Porfiri, Aristòtil i Boeci; o per a l'aritmètica a Marcià Capella i a Boeci, entre d'altres. La *lectio*, al capdavant, conduïa la ment fins la contemplació d'allò diví,⁶⁴ però també a un major i profund enteniment de les Sagrades Escripures. Els testimonis més eloqüents de la *lectio* han pervingut en forma de *glosses*,⁶⁵ caracteritzades per la seua claredat i concisió, que contenien observacions sobre les estructures sintàctiques o dificultats lèxiques, però també podien servir per matisar aspectes o plasmar l'opinió de qui llegia, eren, a més, necessàries per comprendre els poetes clàssics.

⁶¹ MARCIÀ CAPELLA, *Corpus omnium veterorum poetarum latinorum*, Lió, 1720.

⁶² PRISCIÀ, *Grammatici latini*, Leipzig, 1878ca.

⁶³ Un procediment que arriba a l'Edat Mitjana recomanat per SANT AGUSTÍ en *De ordine libri duo*, II, 12 (MPL 32:1012), obra en què explica la seua necessitat per a iniciar-se en l'aprenentatge de la gramàtica: "[...] nec homini homo firmissime sociari posset, nisi colloquerentur, atque ita sibi mentes suas cogitationesque quasi refunderent, vidit esse imponenda rebús vocabula, id est significantes quosdam sonos; ut, quoniam sentire animos suos non poterant, ad eos sibi copulandos sensu quasi interprete uterentur. Sed audiri absentium verba non poterant: ergo illa ratio peperit (litteras, notatis omnibus oris ac linguae sonis, atque discretis Nihil autem horum facere poterat, si multitudo rerum sine quodam defixo termino infinite patere videretur. Ergo utilitas numerando magna necessitate animadversa est. Quibus duobus repertis, nata est illa librorum et calculorum professio, velut quaedam grammaticae infantia, quam Varro litterationem vocat: grece autem quomodo appelletur, non satis in praesentia recolo." En canvi, ISIDOR DE SEVILLA opinava en la seua obra, *Sententiarum libri tres*, 8 (MPL 83:679-680), que la *lectio* gossava d'una doble missió: per una part, la d'aprendre la veritat i, per l'altra, la d'oferir els mitjans per a saber expressar-la, ja que "qui vult cum Deo semper esse, frequenter debet orare, frequenter et legere. Nam cum oramus, cum Deo ipsi loquimur; cum vero legimus, Deus nobiscum loquitur."

⁶⁴ SANT AGUSTÍ, *Op. cit.*, II, 16 (MPL 32:1015): "Quibus si quisque non cesserit, et omnia quae per tot disciplinas late varieque diffusa sunt, ad unum quoddam simplex verum certumque redegerit; eruditi nomine dignissimus, non temerè iam quaerit illa divina, non iam credenda solum, cerum etiam contemplanda, intelligenda atque retinenda [...]. Cum enim artes illae omnes liberales, partim ad usum vitae, partim ad cognitionem rerum contemplationemque discantur; usum earum asequi difficillimum est, nisi ei qui ab ipsa pueritia ingeniosissimus, instantissime atque constantissime operam dederit."

⁶⁵ Comentarís de la susdita *lectio* fets per escrit. Un procediment que ja des de l'Antiguitat s'aplicava a l'aprenentatge de tots els sabers. Prompte, aquestes glosses s'ampliaren de forma que constituïren un cos propi: el glossari.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

L'ensenyament que comprén la lectura i la glossa, reviscola en època carolíngia, però també la forma de diàleg entre mestres i deixebles o entre deixebles únicament,⁶⁶ que dóna pas a la *collatio*,⁶⁷ però també a la discussió (*quaestio*), l'objecte d'aquesta haja d'estar perfectament delimitat per tal que el debat s'iniciï sobre un punt concret i sobre la solució o resposta del qual es plantegen diverses opinions, perquè, com afirma Boeci en el seu comentari als *Topica* de Ciceró, allà on hi ha dubte, hi ha una discussió (*quaestio*) al respecte,⁶⁸ puix aquesta és proposició que ofereix dubte.⁶⁹ La *lectio*, al capdavant, pel fet d'ésser desenvolupada per mitjà d'explicacions i de glosses, va fent que surten i es resolguen les citades *quaestiones*, però tenint present que encara que la *lectio* és útil per a la instrucció, unida a la *collatio* ofereix una major intel·ligència de les coses.⁷⁰

⁶⁶ Algunes de les obres de l'època concebudes en forma de diàleg, és a dir, preguntes i respostes entre el mestre i el seu deixeble, són: *De divisione naturae* (o *Περὶ φύσεων*) de JOAN ESCOT ERIÚGENA (MPL 122:439-1022), *De grammatico* de SANT ANSELM (MPL 158:561-581), o *Eruditiones Didascalicae libri septem* d'HUG DE SANT VÍCTOR (MPL 176:739-838).

⁶⁷ Una conversa entre mestres i alumnes per a dilucidar què hi havia d'obscur en certs raonament i veritats.

⁶⁸ "Necesse est ut dubitatur aliquid ibi sit quaestio", BOECI SEVERÍ, *In Topica Ciceronis commentariorum libri sex* (MPL, 64:1048).

⁶⁹ "[...] quaestio vero est dubitabilis propositio", *Ibid.*

⁷⁰ ISIDOR DE SEVILLA, *Op.cit.*, 8 (MPL 83:688): "Cum sit utilis ad instruendum lectio, adhibita autem collatione majorem intelligentiam praubet. Melius est enim conferre quam legere."

LA CONSIDERACIÓ DEL PRÍNCIP

En el cas dels prínceps, la seua educació, centrada, tradicionalment, en l'exercici de les armes i la preparació militar i, per tant, en la seua formació on seran valorades les pràctiques que li proporcionen força, agilitat o destresa física, com ara muntar a cavall, caçar, exercitar-se amb les armes, etc., evolucionarà fins un nou tipus d'educació en què, sense oblidar aquesta preparació física i guerrera, primer calia el cultiu de l'esperit i l'enginy.

El príncep ha de ser culte i virtuós, ha de conèixer els assumptes referents a l'art de saber governar, ha d'entendre llengües, ha de dominar la dialèctica i l'eloqüència, ha de llegir tractats de filosofia, d'història i de política que li siguen de profit per desenvolupar correctament la seua tasca, però també ha de formar-se en les arts de l'aritmètica, de la geometria, de la cosmografia i de l'esfera, que li proporcionaran coneixements per fer front a una guerra, des de saber quins són els límits dels seus dominis, conèixer les característiques orogràfiques i la situació geogràfica d'aquests, fins a la correcta preparació estratègica de l'atac i la defensa. És així com el príncep guerrer donà pas al príncep savi, sobretot, a Espanya, arran el regnat de Felip II (1556-1598), ja que difícilment es podia acceptar la vaga educació en lletres que, per exemple, va rebre Ferran el Catòlic, considerat tant per Maquiavel,⁷¹ qui opinava que el príncep havia de tenir “*sempre la mirada posada en el comandament com a fi*”⁷² i que no havia d’*“apartar-se del bé mentre ho pot”*, sinó que havia de “*saber entrar en el mal, quan hi ha necessitat*”,⁷³ com pels autors antimachiavèlics (Baltasar Gracián,⁷⁴ Diego de Saavedra Fajardo⁷⁵ i el Pare Mariana,⁷⁶ entre d'altres) com el model de governant.

⁷¹ A la fi del segle XVI, s'inicia a Espanya una viva reflexió sobre els límits i les línies de tall entre la política entesa com a tècnica de manteniment i ampliació del poder, i la moral tradicional cristiana lligada, generalment, a una idea providencialista de l'estat.

⁷² MAQUIAVEL, N., *El príncipe*, introducció de Melquíades Prieto i traducció d'Alberto Lista, Biblioteca EDAF, Madrid, 2009, cap. XVIII.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ En la seua obra, *El Político Don Fernando el Católico*, edició i notes d'Aurora Egido, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1953, opina que sobirà és qui sap sacramentar la seua voluntat, és a dir, qui, a més de penetrar tota voluntat aliena, sap celar per la seua pròpia i, en aquest sentit, un bon governant, com Ferran el Catòlic, ha de ser virtuós i ha de ser capaç de violentar les seues passions.

⁷⁵ En la seua obra *Introducciones a la Política y Razón de Estado del Rey Católico Don Fernando* (en *República literaria, Locuras de Europa, Política y razón de Estado del Rey Católico Don Fernando*, nota preliminar per Jacinto

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

En el següent fragment del capítol XXI -*Cómo debe conducirse un príncipe para adquirir alguna consideración*- del llibre de Maquiavel, *El Príncep*, podem observar com el governant modèlic era aquell amb capacitat guerrera, conqueridora, era capaç de crear un gran imperi, sense fer-hi menció a la seua formació en les lletres:

“[...] ens presenta la nostra era un admirable exemple en Ferran V, rei d'Aragó, i actualment monarca d'Espanya [...] perquè de rei dèbil que ell era arribà a ser, per la seua fama i glòria, el primer rei de la cristiandat. Doncs bé, si considerem les seues accions, les trobarem totes summament grans [...] Al començar a regnar conquerí el regne de Granada [...] es va dirigir després d'açò contra Àfrica, va emprendre la seua conquesta d'Itàlia i acaba d'atacar recentment França [...].”

Mentre que Erasme, en el capítol XI⁷⁷ de la seua obra *La educación del príncipe cristiano*, al contrari, proposa el model d'un governant que, entre d'altres qualitats, considere la guerra com a darrera opció, sobretot si hi ha mitjans per evitar totes les conseqüències negatives que reportaria a la seua població:

“Un bon governant no iniciarà mai una guerra llevat que, després d'haver-ho intentat tot, no existisquen mitjans per evitar-la. Si estiguérem en eixa disposició d'ànim, les guerres quasi no existirien. Si, a la fi, no fóra possible evitar una situació tan pestilent, la primera cura del governant serà que aquesta acabe tan prompte com siga possible, desenvolupant-se amb els menys perjudicis per als seus i amb el mínim vessament de sang cristiana.”⁷⁸

És aquesta transformació modèlica del governant la que abastarà la temàtica dels tractats sobre els prínceps, ja siga des de la seua vessant pedagògica com política.

Però, certament, qui amb major claredat s'aproxima a aquesta infància règia i l'educació que els estipula és Joan Lluís Vives, amb els seus *Diàlegs*, obra dirigida a un infant Felip II, però des d'una perspectiva educativa per als estudiants de llatí, amb un text amé, del mateix mode que innovador pels seu tractament de temes poc comuns com el moment del despertar, la primera salutació, l'escriptura o l'educació, entre d'altres.

Moròbul: Què fa la vostra altesa, Felip?

Felip: Llegeisc i estudie, com veieu.

Moròbul: Ho veig, i en veritat ho sent, perquè fatigau i extenuau el vostre graciós cos.

Hidalgo, Ed. Atlas, Col·lecció Cisneros, v. 71, Madrid, 1944) té present el rei Ferran com el model d'excepció de príncep polític i cristià.

⁷⁶ En la seua obra *Historia General de España*, impremta i llibreria Gaspar y Roig, Madrid, 1855, on conclou el seu itinerari històric amb la mort de Ferran el Catòlic.

⁷⁷ Pp. 167-168.

⁷⁸ L'antibel·licisme era un dels punts principals desenvolupats en la seua obra *Institutio Principis christiani*, una constant en el pensament i vida d'Erasme, incitant a no combatre, puix, per ell, la guerra era solament una decisió extrema quan han fracassat la resta de formes d'acció i negociació.

Felip: Què havia de fer?

Moròbul: Doncs, el que fan molts prínceps. Grans, nobles i rics. Muntar a cavall, conversar amb les dames de l'emperadriu, la vostra mare, dansar, jugar a les cartes o a la pilota, botar, córrer [...].

Felip: És que per a no res aprofita l'estudi?

Moròbul: Aprofita per aquell qui s'han d'ordenar in sacris o per a qui han de menjar del que aprenen, igual que els sabaters, els teixidors i els d'altres arts liberals que mengen del treball de les seues mans. Alceu-vos, senyor, deixeu els llibres i anem-nos-en a passejar perquè, almenys, respireu una mica.

Felip: No m'ho permeten ni Zúñiga ni Silíceo.⁷⁹

Aquest fragment del diàleg entre Moròbul i Felip,⁸⁰ en què el primer incita el futur rei a exercitar-se en altres afers més allunyats del que ha de ser el seu objectiu principal: saber-ne governar, és contraposat pel ser Sofòbul, el bo, qui fa comprendre al jove infant que front d'aquelles incitacions desviades del quefer del monarca, no res és tan necessari a la qualitat de futur rei com aprendre l'art i la ciència de governar, tasques per a les quals ha de dedicar-se i aplicar-se a l'estudi i el cultiu de l'esperit, perquè és d'aquest mode com coneixerà el que van escriure els savis al respecte.

Els texts de Vives són el preludi del fort canvi de l'educació de l'Infant dins de la tradició pedagògica moderna, ja que, pel seu càrrec i per la missió que ha d'acomplir, ha de destacar entre la resta dels fills de la monarquia, però, sobretot, del fills de les capes més miserables, convertint-se en el xiquet ideal per als reformadors del moment. I aquesta educació dels estrats dominants pot ésser estudiada a través dels tractats⁸¹ que apareixen en aquest context amb un caràcter innovador i original respecte a d'altres obres anteriors de la mateixa índole però de contingut més ampli,⁸² que fan referència a la formació del príncep en els seus primers anys, sobretot de com han d'ésser criats en edat més infantil, per posteriorment ser formats, en una edat més madura i racional, pels mestres.

La necessitat i la importància d'aquesta cura i educació de l'Infant rau en l'èxit que aquesta pugua tenir per tal que el futur propici o decaient de la República depenga del mateix Infant, però pròxim rei:

“El príncep està col·locat en el cim de les societats per tal que apareguen com una mena de divinitat, com un heroi que ha baixat del cel, superior a la natura de la resta de

⁷⁹ Majordom major i mestre, respectivament, de Felip II, dels qui parlarem més endavant.

⁸⁰ VIVES, J. L., *Diálogos*, Ed. Espasa-Calpe, Madrid, 1959, p. 107.

⁸¹ ERASME, D., *Op. cit.*; ERASME, D., *De cómo los niños han de ser precozmente iniciados en la piedad y en las buenas letras*, en *Obras Escogidas*, traducció i notes de Lorenzo Riber, ed. Aguilar, Madrid, 1956, o VIVES, J. L.: *Introducción a la sabiduría*, Diego de Astudillo (trad.), Benito Monfort (impr.), València, 1779, entre d'altres.

⁸² FERNÁNDEZ DE OTERO, G., *El maestro del príncipe dividido en dos libros* [...], Madrid, 1633; GONZÁLEZ DE SALCEDO, P., *Nutrición real. Reglas o preceptos de cómo se ha de educar a los reyes mozos, desde los siete a los catorce años*, Madrid, 1671; MONZÓN, F. de, *Libro primero del espejo del príncipe Christiano, que trata de cómo se ha de criar* [...], Lisboa, 1544; o TORRES, J. de S. J., *Philosophía moral de príncipes para su buena crianza y gobierno*, Burgos, 1596, entre d'altres.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

mortals. Per augmentar la seua majestat i conciliar-se al respecte dels seus súbdits està quasi sempre envoltat de luxe, contribuint en gran mesura a enlluernar els ulls del poble i a contenir-lo en el cercle dels deures socials: per una part, els seus vestits de púrpura brodats d'or i pedreria, per l'altra, la supèrbia estructura del seu palau i, per últim, el gran nombre de cortesans i dels seus guardes [...].”⁸³

Però sobretot, al futur monarca se li han d'afegir l'esplendor i la brillantor de totes les virtuts, com la prudència, la justícia, la fortalesa i la temperança, com també allò que proporcionen les lletres i el cultiu de l'enginy, amb els quals es concilia també molt la veneració dels ciutadans”,⁸⁴ fragment en què Mariana posa de manifest que un monarca ben format tant físicament com intel·lectualment serà el model del seu poble, digne d'admiració, però, a més a més, mostra com l'adquisició de les virtuts i pràctiques piadoses es presenta com un recurs poderós per captivar alhora que dominar l'ànim de la multitud, de la plebs.

Insisteixen en la mateixa idea la major part de tractadistes contemporanis, com González de Salcedo que mitjançant metàfores participa de la concepció de dotar el futur governant de qualitats esplendents i poc comunes perquè siga òptim i de referència per al seu poble: “[...] com és el Mosso d'edat tendra, en la qual convé per a la noblesa, glòria i honor de l'Amo, que es pinte una bella imatge, les perfeccions de la qual originen admiració, amor, respecte i temor.”⁸⁵

⁸³ MARIANA, J. S. J., *Op. cit.*, v. II, p. 505.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ *Ibid.*, p. 77.

EL MESTRE

Encara que aquesta educació havia de partir d'un mestre, òbviament, un mestre que, al seu torn, havia d'adequar-se a les enriquides qualitats del deixeble. Per una banda, hi eren els institutors, una figura del mestre arrelada encara a la cultura anterior a la Contrareforma, qui intervenien en l'educació física de l'Infant, en el seu cultiu del cos amb excessiu vessament cap a l'exterior que comporta el contacte amb tots aquells oficis que o bé prioritzen la capacitat física o bé amb aquelles persones, majoritàriament de baix estrat i sense accés al coneixement, l'existència de les quals es basava en satisfer els desitjos dels seus amos; per l'altra, els mestres, aquells qui vertaderament tenien reservada la instrucció, la pietat i les lletres. Els prínceps, en aquest sentit, podien tenir més d'un mestre, si així ho precisaven, que li ensenyara les diverses facultats (concepte amb el qual cabria suposar que aquesta actuació podia ser duta a terme sota la coordinació dels institutors amb els mestres per a desenvolupar tant les capacitats físiques com les intel·lectuals).

Podem observar aquesta consideració del mestre o de l'institutor en els *Diàlegs* de Vives,⁸⁶ quan Moròbul pregunta a Felip per Juan de Zúñiga, el seu majordom major, i per Juan Martínez Silíceo, el seu mestre de gramàtica, llatí i matemàtiques i confessor del príncep, nomenat per a desenvolupar dita tasca per Carles V el 1535, contestant l'Infant que fou son pare qui el va convertir en súbdit d'ambdós, teoria instigada, al seu torn, pel propi Moròbul, però seguidament contradita i reflexionada per Sofòbul, el qual intenta raonar amb el jove Felip perquè s'adone que la finalitat dels seus mestres és convertir-lo en una persona lliure i preparar-lo adequadament per al seu càrrec, perquè de no estar ben instruït, seria esclau d'allò que mitjançant l'educació evitaria, però sense ella no pas: els vicis.

“Moròbul: I qui són aquests Zúñiga i Silíceo? Si de cas no són vassalls vostres sobre els qui teniu domini i no ells sobre vós?

Felip: Zúñiga és el meu institutor i Silíceo el meu mestre. No puc negar que són vassalls meus, o de mon pare, millor dit; però aquest, a qui jo obeisc, els féu els meus superiors i a mi el seu súbdit.

Moròbul: Com el vostre pare us féu esclau d'aqueixos homes?

Felip: No ho sé.

Moròbul: Oh, quina cosa tan mal feta!

Sofòbul: No està mal feta, fill meu. El vostre pare més bé els féu esclaus vostres perquè va voler que estigueren sempre al vostre costat, atenant-vos en tots els

⁸⁶ VIVES, J. L., *Op. cit.*, p. 39.

sentits i potències i, per açò, abandonant els seus negocis propis, solament miren per vós, no per a fatigar-vos com a tirans, sinó com a savis i bons, per a disposar de les vostres incultes costums a l'honor i a la virtut; no per a fer-vos esclau, sinó vertaderament lliure i príncep. I si no els obeïres, aleshores sí que serieu un esclau vil [...].

Felip: De qui seria esclau si no obeïra els meus mestres?

Sofòbul: Ho serieu, no dels homes, sinó dels vicis, que són senyors més tirànics i insofribles que l'home més pervers.”

Al seu torn, podem observar aquesta primera dificultat de com el petit príncep, destinat a exercir el seu poder sobre els seus vassalls, puga sotmetre's a les ordres d'un mestre que és, en realitat, el seu súbdit. Però tenint en compte els trets propis de la infantesa i la impossibilitat que els seues progenitors s'ocuparen d'ell, havia de ser el mestre qui el criara i el dirigira, des del seu raciocini, cap allò bo i útil; al capdavant, el mestre és un més dels humils súbdits del príncep perquè la seua missió no és sinó un altre dels serveis que li poden ser oferts.

Però quin mestre seria l'adequat, tenint present que la seua tasca implicava un deute contret amb l'Estat i amb el rei? Primerament, l'aspirant a mestre havia d'ésser examinat, amb el vistiplau d'aquelles persones de la confiança del rei i amb provat saber i virtut, de forma primmirada sobre la seua saviesa, les seues virtuts i la seua mestria en la seua capacitat docent, a més d'altres aspectes significatius de la seua persona com: ben nascut, és a dir, amb noblesa de naixement; de bona presència; que no tinga cap vici ni tampoc no els consenta en els seus deixebles, perquè havia de tenir en compte que succeïa en l'ofici als qui li han entregat els seus fills;⁸⁷ d'edat madura que és la més apta per ensenyar i corregir; de caràcter jovial i generós, sense sobrepassar un excés de confiança amb el deixeble; d'erudició demostrable, puix havia de saber llatí, així com altres llengües entre les quals hi era el romanç, a més de dominar la gramàtica, l'eloqüència, la dialèctica, la història, els tractats de política i els principis de dret, en definitiva, un home de saber universal que disposara de totes les disciplines que foren adequades per al petit príncep; virtuós i de bona vida i costums; que “no es satisfaga i acontente amb màximes inertes i gandules que li aparten d'allò maldestre i el convide a allò honest: [...], se li han d'inculcar, [...] d'una manera o altra traure-li-les a la memòria amb afany, o bé amb una sentència, amb un símil, amb un exemple, amb un apotegma, o bé amb un proverbi; se li han d'inscriure en els anells, pintar-li-les en les taules, inscriure-li-les en els escuts [...]” i si “certs preceptes semblen massa aspres” els llevarà dita aspresa i els mitigarà “amb la dolçor i amenitat del llenguatge”,⁸⁸ ja que havia d'ensenyar-li a l'Infant amb reverència, afecte i afalac; però, sobretot, amb prou experiència, puix havia de tindre una destresa destacable i poderosa en adocrinar a un príncep, el comportament del qual havia de conèixer de bestreta per saber

⁸⁷ QUINTILIA, *Institutio Oratoriae*, II, 2, 4-5: “Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos animum, ac succedere se in eorum locum a quibus sibi liberi tradantur existimet.”

⁸⁸ ERASME, D., *Op. cit.*, p. 19.

com actuar correctament amb ell,⁸⁹ ja que, segons Quintilià, el mestre encarregat ja del xiquet, el primer de tot, tempteja els seus talents i la seua índole.⁹⁰

Per altra banda, el mestre, en el cas que el jove príncep mostara una dura inclinació, havia de procurar disciplinar el príncep, perquè “l’ensenyament millora els bons i fa bons els roïns”,⁹¹ però tenint en compte que “l’educació dels prínceps no pateix desordenada la reprensió i el càstig, perquè és una mena de desacatament i no convé que, vilment, es retire a u qui ha de manar a tots”,⁹² bé perquè el futur rei reproduïra la mateixa conducta que li havia sigut transmesa durant el seu període d’aprenentatge i creixement amb el seu poble o bé perquè podia comportar que abandonaren l’estudi al veure que se’ls reprenia com si se’ls avorria.⁹³ El mestre, per tant, havia de tenir molt de tacte a l’hora de castigar el seu *il·lustre* alumne, ja que tant aquest com les persones de la seua qualitat sobirana, és a dir, els membres de la Cort i cercle més pròxim a l’Infant, requerien un tracte noble i amb respecte, ja que no es pot ponderar amb quant gust imitem aquell a qui estimem,⁹⁴ és a dir, que no hi ha paraules que tinguen més pes ni ensenyament més eficaç que les d’aquells mestres que apreciem i estimem.

A més de totes aquestes mencionades qualitats, el preceptor havia d’ésser un bon vigilant, havia de cuidar de qui eren els companys de joc del príncep –no permetent que es relacionara amb qualsevol, si més no amb infants d’índole noble, ja que partia de la concepció elitista d’animadversió cap al possible contagi que poguera provenir del poble ignorant i viciós-, no deixant mai l’atenció d’aquest a mans de desconeguts que pogueren corrompre’l. Encara que Erasme no parteix de la mateixa concepció classista, sinó que

⁸⁹ El mestre havia d’observar què deia el seu deixeble, quines coses li agradaven, quins jocs li proporcionaven entreteniment i quines passions predominaven en ell, però també havia de detectar com en el seus gestos podien traslluir-se les virtuts i els vicis del propi Infant, puix “si el xiquet és generós i altiu, serena la front i els ulls, i rialler escolta les lloances, i els retira entristint-se si li enlletgeixen d’alguna manera; si és animós, afirma el rostre, i no es contorba amb les ombres i amenaces de pors; si és liberal rebutja les joguines i les reparteix; si és venjatiu, dura en els enutjos, i no deposa les llàgrimes sense satisfacció; si colèric, per lleugeres causes es commou, deixa caure l’entrecella; mira de reüll i alça les manetes; si benigne, amb el riure i els ulls capta les voluntats; si melancòlic, avorreix la companyia, estima la soledat, és obstinat en el plor i difícil en el riure [...]; si alegre, alça les celles, i avançant els ulls, vessa per ells les llums de l’alegria, ja els retira i, tot plegades les parpelles en gracioses duplicitats, manifesta per allò mateix la festivitat de l’ànim”, com proposava SAAVEDRA FAJARDO en la seua obra *Idea de un príncipe político cristiano representada en cien empresas*, Madrid, 1640, Empresa I, p. 5.

⁹⁰ QUINTILIÀ, *Op. cit.*, I, 3, 1: “Tradito sibi puero docendi peritus ingenium eius in primis naturamque perspiciet. Ingenii signum in parvis praecipuum memoria est: eius duplex virtus, facile percipere et fideliter continere. Proximum imitatio: nam id quoque est docilis naturae, sic tamen ut ea quae discit effingat, non habitum forte et ingressum et si quid in peius notabile est.”

⁹¹ SAAVEDRA FAJARDO, D., *Id.*, Empresa II, p. 9.

⁹² *Ibid.*, p. 14.

⁹³ QUINTILIÀ, *Id.*, II, 2, 7-8: “In emendando quae corrigenda erunt non acerbis minimeque conementumeliosus; nam id quidem multos a propo studendi fugat, quod quidam sic obiurgant quasi oderint.”

⁹⁴ *Ibid.*, II, 2, 8: “Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione suppeditet, tamen uiua illa, ut dicitur, uox alit plenius, praesupcique praeceptoris quem discipuli, si modo recte sunt instituti, et amant et uerentur.”

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

argumenta amb quina companyonia ha de romandre un infant durant el seu aprenentatge segons els valors i les virtuts que aquesta tinga, és a dir, que no “deu ser mesclat amb qualsevol company de joc, sinó amb infants d'índole bona i modesta, educats i instruïts en el decor i l'honestedat”,⁹⁵ no pas amb aquells que, allunyats de qualsevol norma, no li proporcionarien una bona actitud al fingir i mentir “per agradar-li al príncep.”⁹⁶

A la fi, el mestre havia de convertir-se en el model de l'Infant, un home perfecte, noble, d'exquisida presència i maduresa, i amb una sèrie de coneixements que el diferenciaren de la resta, proporcionant una nova educació, en contraposició al model anterior del príncep guerrer format en valors castrenses, basada en les premisses del Renaixement en què s'exigeix una fidelitat a la doctrina, un camí de perfecció, de vida ordenada, la moderació i el desenvolupament de les virtuts, ja que la “finalitat de l'home” ha de ser “actuar segons el millor”,⁹⁷ i l'exercici d'una ascesi de l'ànima amb l'objectiu fonamental que el futur rei pugui accedir al tron i governar amb la força de la raó. Una feina digna de lloança, ja que, segons Erasme,⁹⁸ cap altra persona era “més digna d'aquesta honor que aquell que va prestar servei lleial i valent en instruir el príncep amb rectitud”, amb l'única i principal recompensa per al preceptor no d’“esperar un emolument privat, sinó el servei a la pàtria” atorgant-li un bon monarca just i format.

⁹⁵ ERASME, D., *Op. cit.*, p. 16.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 86.

⁹⁷ NEBRIJA, E. A. de, *La educación de los hijos*, estudi, edició, traducció i notes per León Esteban i Laureano Robles, Universitat de València, València, 1981, p. 83.

⁹⁸ ERASME, D., *Id.*, p. 14.

NON EST ENIM POTESTAS NISI DEO⁹⁹

El futur monarca és la institució més representativa dintre del motlle jurídic de l'Estat, és la peça mestra de l'acoblament. Solament la clara visió del que suposava un rei en el Segle d'Or, sobretot, a l'Espanya imperial, ens pot permetre entendre les condicions que aquest havia de reunir i, en conseqüència, l'educació que per assolir-les necessitava.

Situant-nos en context, quan la gran comunitat de cultura cristana-medieval s'extingeix en virtut de la profunda commoció de la Reforma, Espanya es converteix en l'única nació que encarnava la cultura universal de l'Europa cristiana¹⁰⁰ fins aleshores, però que, al seu torn, desenvolupà una cultura característica.

El príncep i futur monarca, per tant, havia d'encarnar també aquesta substantivitat de la nació, el govern del qual era vist com una submissió a la pauta que Déu marcava amb la seua providència sobre els éssers creats, puix el vertader concepte d'autoritat solament es podia cimentar en la representació de Déu. Com Déu en el món, així, proporcionalment, havia d'ésser el rei en la seua nació, el qual se l'havia de venerar i estimar com al Senyor. El príncep, per tant, havia rebut un poder natural emanat per Déu i transmés per la societat per tal que obrara pel bé comú i cuidara “del profit dels seus súbdits”,¹⁰¹ ja que “els reis que ho són per a servir els regnes”,¹⁰² però no només per dret diví, sinó també “perquè tan bé els ho paguen, i [...] tenen ofici que els obliga al treball”,¹⁰³ al capdavall el poble era conscient que el monarca havia d'actuar amb la mateixa benevolència cap a tots els estrats com ho faria Déu, perquè del mateix mode que se li ha atorgat el seu regne per mediació divina, també el Senyor el pot amonestar, ja que és l'únic rei de tot: “Posen els ulls els

⁹⁹ *Rom.*, 13:1.

¹⁰⁰ “El Catolicismo ha asentado el poder en una base inconvencible. Sin violencias, mediante la indestructible concatenación de un razonamiento lógico y la sencilla aplicación de la doctrina sagrada, príncipe y pueblo se hallan poseídos de esta excelencia del mando. Es una idea fecunda, que enriquece con perspectivas insospechadas este escrupuloso ejercicio del poder y el noble servicio del obedecer.”, Mª ÁNGELES GALINO, *Op. cit.*, 1948, p. 111

¹⁰¹ MALLEA, S., *Rey pacífico y gobierno de príncipe, sobre el Psalmo 100 de David: misericordiam, et indicium cantabo tibi Domine*, Pedro Francisco Barberio (ed.), Gènova, 1646, f. 2v.

¹⁰² SANTA MARÍA, J. de, *Tratado de República y policía christiana para reyes y príncipes y para los que en el gobierno tienen sus vezes*, Pedro Patricio Mey (ed.), València, 1619, p. 13.

¹⁰³ *Ibid.*

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

prínceps en la justícia i omnipotència de Déu, i que essent el major Monarca del cel i de la terra, es féu pobre humil per afavorir els pobres. Perquè Ell sol és el vertader Rei i Senyor dels senyors. Ell dóna i lleva els regnes a la seua voluntat i quan li sembla [...] levant-los el comandament i senyoriu”,¹⁰⁴ perquè “com tots els reis que hi ha a la terra, no són reis propietaris i suprems dels seus regnes, sinó virreis i lloctinents de Déu”,¹⁰⁵ cosa per la qual han de “mirar amb atenció i considerar sovint la instrucció i ordre del seu Rei i Senyor.”¹⁰⁶

En definitiva, el futur rei havia de reflectir els atributs divins, a més que havia de “ser tan bo que siga exemple de bondat; tan incompreensible que ningú descobrisca els seus secrets. Tan gran que ningú podrà mesurar el seu poder amb facilitat. Tan perfecte que no pidole cap cosa a ningú. Amb tanta simplicitat que en ell no es trobe duplicitat ni fingiment. Tan immutable que han d'ésser estranyes les vegades que canvie de semblant. Tan present a tot el seu regne que tinga notícia d'allò general i particular”¹⁰⁷ i, per últim, així com Déu és la personificació de la perfecció infinita, el príncep havia de tindre “certs indicis amb perfecció limitada per ser home.”¹⁰⁸

¹⁰⁴ ZAVALLOS, J. de, *Arte real para el buen gobierno de los Reyes, y Príncipes, y de sus vassallos* [...], Diego Rodríguez (ed.), Madrid, 1623, f. 22r.

¹⁰⁵ RIVADENEIRA, P. de, *Op. cit.*, llibre I, cap. VII, p. 38.

¹⁰⁶ *Ibid.*

¹⁰⁷ MALLEA, S., *Op. cit.*

¹⁰⁸ *Ibid.*

EL REI, CAP DE L'ESTAT

Aquesta metàfora en què el rei és vist com a cap d'un cos que és l'Estat, inspirada en la tradició clàssica, representa la concepció viva del fenomen social, ja que el rei és, respecte a la resta de capes, l'ànima, el cor i el cap del seu regne.¹⁰⁹

Erasme en la seua obra sosté tres punts essencials amb gran influx no només en la formació del príncep, sinó també en el seu entorn, el dels humanistes de Carles V que, allunyats de la Cort, hi són a prop del futur rei, no amb la intenció de rebre prebendes o protecció, sinó per a influir millor sobre la resta, dels quals destacarem: l'humanisme evangèlic, basat en un cristianisme essencial, depurat de tot element accessori, en el qual es té la figura de Crist com a arquetipus de la perfecció de l'home, alhora que es té com a imatge d'una humanitat en què tots els homes són membres d'un cos (l'Església), el cap del qual és Crist, i té com a missatge proposar que aquest cristianisme essencial, adés esmentat, es dirigira a cristians per exhortar-los no a creure menys, sinó a creure millor, a ser conscients del que exigeix la seua fe i, en particular, a la caritat; i la pedagogia, que apareix com la base de la revolució cultural -on la cultura, per a Erasme, era un mitjà d'influir i transformar les institucions que necessitaven reforma o que devien ser substituïdes- en què el missatge cristià tinga una major difusió, objectiu que s'assolia, al capdavant, amb la hipòtesi que educant al cap (el príncep), s'educava tot el cos (el poble).

Així com l'ànima envigoreix el cos, del mateix mode que el cor mana la força de la seua sang a tots els membres, i a l'igual que el cap regeix tot l'organisme, el rei ha d'ésser el cim en la seua funció governant; fet que comporta, en primer lloc, que, com a òrgan de l'Estat, forma part d'aquest i ha de deure's a ell. Pot exigir als seus súbdits una tributació específica, però sense oblidar que l'home només està subjecte a Déu.

El monarca, en aquest sentit, ha de tenir una sèrie de qualitats naturals que li són exigides, entre d'altres, que “avantatge a tots els seus súbdits, així en les peces de l'ànima com en les del cos, corrent [...] les seues brillants qualitats, per tal que poguera amb elles guanyar-se l'amor del poble”,¹¹⁰ que “respirara autoritat la seua figura [...] mesclada amb una

¹⁰⁹ Concepte desenvolupat per altres tractadistes com SANT AMBROSI en la seua obra *Exameron libri sex* (MPL 14:123-174).

¹¹⁰ HUARTE DE SAN JUAN, *Examen de Ingenios*, Impr. La Rafa, Biblioteca de filósofos españoles, Madrid, 1930, cap. 14, p. 347.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

singular benevolència”,¹¹¹ que “fóra de nobles i avantatjades formes”¹¹² i que estiguera “disposat per a nugar els ànims de tots amb els vincles del seu mateix favor i de la seua gràcia.”¹¹³ En quant al seu temperament, el príncep ha d'ésser moderat, de bona gràcia i donaire, virtuós i de bones costums –del mateix mode que ha de tenir bona disposició a elles-, que tinga “prudència natural”,¹¹⁴ i, si és de bon grat, gaudir d’una llarga vida, ja que “viure molts anys i estar sempre sa és propietat més convenient al bon rei que cap altre, [...] i, si no té salut per poder-ho dur, queda perduda la República.”¹¹⁵

¹¹¹ HUARTE DE SAN JUAN, *Op. cit.*

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ *Ibid.*

EL PRÍNCIP, IDEAL DE GOVERNANTS

Partint de la concepció de centralització monàrquica com unitat de direcció que manté el Pare Mariana en la seua obra, *Del Rey y de la Institución Real*,¹¹⁶ tot afirmant que “és [...] preferible la monarquia a la resta de formes de govern, per ser més conforme a les lleis de la natura, en la qual [...] dirigeix una sola abella els treballs de totes”, el príncep havia de tindre present que per a convertir-se en un bon governant havia de rebre una correcta instrucció per tal que poguera adquirir el domini de diverses facultats, tenint present quina seria la seua comensura quan regne, ja que “assaja l’àguila el seu generós pollet, perquè siga el rei de les aus, als purs raigs del sol. Ha de criar-se un príncep sempre al lluïment, als brillants raigs de la virtut i de l’honor”.¹¹⁷

Aquesta instrucció havia de començar des de ben menut, pràcticament des que naix,¹¹⁸ compartint els tres primers anys d’existència amb l’institutor o la dida¹¹⁹ i el mestre, per tal que aprenguera a llegir, entre altres tipus de doctrines; tot el contrari del que opinava González de Salcedo, qui, com bé indica el títol de la seua obra *-Nutrición real. Reglas o preceptos de cómo se ha de educar a los reyes moços, desde los siete a los catorce años-*, exposa que la criaçà i l’educació de l’Infant havia d’ésser entre els 7 i els 14 anys, o Huarte de San Juan,¹²⁰ qui considerava que “no li féu natura per a estudiar Llatí, Dialèctica, Filosofia, Medicina, Teologia ni Lleis, perquè, en el cas que totes aquestes ciències les poguera fàcilment aprendre, tanmateix cap d’elles òmpliga tota la seua capacitat” i que, per tant, únicament és ofici del rei “regir i governar.”

¹¹⁶ Llibre I, cap. II, p. 469.

¹¹⁷ GRACIÁN, B., *El héroe*, Luis Esteso (ed.), Ed. América, Madrid, 1918, p. 71.

¹¹⁸ Encara que NEBRIJA, *Op. cit.*, pp. 117-119, remet als clàssics i opina que “Aristòtil pensa que als infants se’ls deu deixar tranquils en el primer septenni i deuen dedicar-se dos septennis a la instrucció de las disciplines [...], el mateix pensa Hesíode i Eratòstenes [...], en aqueixa edat l’enteniment no està capacitat per a aprendre les disciplines i el cos no pot suportar el treball.”

¹¹⁹ Encara que per a ERASME, *Op. cit.*, p. 86, s’havia de procurar que les dides es comportaren “com a persones absolutament immunes al morbo de l’adulació o afectades per ell el menys possible”, ja que aquestes solen estar inclinades, segons el seu parer, “a aquest mal”. Proposa, a la fi, que tot aquest tipus de gent siga “apartat del futur príncep, ja que la seua pròpia natura és afí a dos mals grandíssims, és a dir, la niciesia i l’adulació.”

¹²⁰ HUARTE DE SAN JUAN, *Op. cit.*, cap. 14, p. 347.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

Indubtablement, tots els tractadistes coincidien en què la instrucció de la pietat i la virtut havia de començar des del naixement, mentre que l'aprenentatge de les lletres havia d'iniciar-se uns anys després. Siga com fóra, era necessari i important la cura, la criança i l'educació de l'Infant en “cap altre moment més idoni [...] que quan ell encara no sap que és príncep”,¹²¹ perquè és l'etapa més propícia per poder formar-lo i ésser corregit. En quant al seu aprenentatge, els seus hàbits, els seus coneixements i les seues destreses poden concretar-se en tres grans dimensions: el govern de l'ànima, el cultiu de l'enginy i la destresa del cos.¹²²

En primer lloc, l'Infant, per convertir-se en un perfecte príncep catòlic, ha d'aprendre l'amor i el temor a Déu, seguit de la virtut de la religió, i a situar-se al costat de l'Església, ajudar-la i protegir-la, no pas col·locant-se per damunt d'ella. A més, se l'ha d'instruir en els misteris de la fe catòlica, en la doctrina de l'Església, els seus manaments i sagraments, fent-li observar allò contraproductiu del fet de creure en altres pràctiques fetilleres, màgiques i esotèriques, però també ha de convertir-se en un bon cristià aprenent-se les oracions, essent devot de diversos patrons de la seua nació (en el cas d'Espanya, doncs, per exemple, Santiago Apòstol), així com en l'Àngel de la Guarda; també ha d'aprendre a oïr missa i a comprendre i practicar les cerimònies litúrgiques, així com “sentir aversió cap a tota malaptesa”,¹²³ puix no consideraven cap altra obra que apropar a Déu que mostrar-se el príncep “favorable per al seu poble.”¹²⁴ Certament, les jerarquies foren instituïdes per Déu, i en nom de la seua fe, en aquest context, es van justificar conquestes i vessaments de sang (guerra contra els moriscos, persecució i expulsió dels jueus, la conquesta d'Amèrica o les guerres de religió a Europa), perquè, a banda d'estimar Déu, la religió catòlica, l'Església i els seus progenitors, el príncep havia d'estimar la seua pàtria i així recordar que és educat “per a ella.”¹²⁵

En segon lloc, el cultiu de l'enginy, basat, primerament, en el coneixement de llengües com l'italià, l'alemany, però també el grec i inclús l'àrab, pocs limitaven el seu coneixement al llatí i el romanç de la seua regió, que era allò comú i propi, perquè l'ésser políglota li facilitava llegir llibres de gran erudició necessaris per al posterior bon govern dels seus territoris, però també poder tractar directament amb els ambaixadors i representants d'altres nacions; tampoc tindria la necessitat que li llegiren les cartes i expedients que havien de passar per les seues mans, del mateix mode que es farà servir de la seua autosuficiència per enviar missatges sense necessitat d'intermediaris perillosos. En aquest sentit, el príncep havia de començar aquest aprenentatge entre els 5 i els 7 anys, tot iniciant-se en l'estudi de la gramàtica, les sentències, les faules morals o la poesia, entre d'altres, però també havia d'aprendre una sèrie de facultats relacionades amb la correcta

¹²¹ ERASME, D., *Op. cit.*, p. 14.

¹²² Ja que, segons NEBRIJA, *Op. cit.*, p. 89, “els de major enginy” manaran “sobre aquells robusts que solament es preocupen del cos.”

¹²³ ERASME, D., *Id.*, p. 30.

¹²⁴ *Ibid.*, p. 31.

¹²⁵ *Ibid.*, p. 15

manipulació del llenguatge, de la lògica, que li proporcionarà la capacitat per fer un discurs legítim de qualsevol índole, i de la dialèctica, que li permetrà argumentar i discutir en consonància amb la seua dignitat, ja que aquesta és “una força increïble per atraure els ànims dels súbdits i dur on vulga la voluntat del poble”,¹²⁶ testimoniada no solament pels autors clàssics com Titus Livi, Ciceró, Plutarc o Plini, sinó també pels reis d'Espanya des de Carles V a Felip IV.¹²⁷

Durant la seua instrucció, els mestres havien d'emprar paraules modestes, honestes, vertaderes i nobles, per tal que l'Infant parlara un llenguatge senzill, però, al seu torn, elegant, i mitjançant tot tipus de jocs per estimular-lo i fer-li amè el procés educatiu. El progrés en el coneixement de diverses llengües havia d'ésser reforçat, convenientment, tant pel professor com per altres companys d'estudis amb qui practicar la lectura i la conversa, però, també, amb l'objectiu que en ell es desperte l'emulació i intente, a la fi, avantatjar-los.

Tanmateix, les normes per les quals s'havien de guiar tant el mestre com el príncep durant aquest procés, com ens ha transmés Francesc de Monzón en la seua obra, *Libro primero del espejo del príncipe Christiano, que trata de cómo se ha de criar [...]*¹²⁸, estipulaven que: en primer lloc, el mestre des de ben menut havia d'instruir-lo en sentències d'autors greus i dites gracioses per lliçó i per conversació, per tal que no aprenguera gràcies obscenes i impròpies; havia de tenir present la qualitat de la seua persona i de la persona o persones amb qui parla, a més de tenir en compte el moment oportú; havia de narrar els contes i donaires amb especial precaució tant amb el riure com amb la gestualitat del membres corporals per tal de no donar una imatge de falta d'autoritat, però també havia d'advertir el seu deixeble al llegir certs contes, com, per exemple, el de Faetont perquè “aquesta és la imatge del príncep que, precipitat per la calor de l'edat, però no ajudat per cap saviesa, prengué les regnes del carro del sol, per a la seua pròpia perdició, ocasionant l'incendi de tot el món”¹²⁹ o el del Ciclop a qui Ulisses va ferir l'ull perquè “té molta semblança a Polifem, el príncep que té molt de poder, però li manca saviesa”,¹³⁰ no havia de dir res que no fóra honest ni tampoc res que fóra un perjudici de l'honra o honestedat d'alguna dona; no havia tampoc d'enfollonir-se ni enutjar-se en cap situació, per molt atrevida que siga; i, no menys important, havia de tenir cura a l'hora de traduir al llegir obres en altres llengües per tal que, en la seua traducció, no es perdera el sentit ni la gràcia.

Així mateix, el príncep no havia de conèixer només la gramàtica, la retòrica i la dialèctica,¹³¹ també era necessari que aprenguera altres ciències, perquè, per natura, mana qui

¹²⁶ MARIANA, J. S. J., *Op. cit.*, p. 511.

¹²⁷ Com assegura FERNÁNDEZ DE OTERO, G., *Op. cit.*, f. 21r i ss.

¹²⁸ Madrid, 1544, Cap. LIV, f. 65r-v.

¹²⁹ ERASME, D., *Op. cit.* p. 22

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ Per a tota la seua formació, hauran de servir-li al príncep de lectura i consulta solament aquells autors que tinguen un estil elegant unit a la didàctica moral, en conseqüència, la lectura dels llibres de cavalleria i semblants eren considerades poc profitoses per a l'enginy i educació moral.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

té més intel·ligència.¹³² Llavors, l'Infant havia de familiaritzar-se amb la filosofia natural i moral per saber mesurar amb la raó els seus actes, també amb la història i els tractats, ja que la història és la mestra de la vertadera política, i, per últim, amb la jurisprudència per tal de saber governar tant en la guerra com en la pau. A més a més, havia d'entendre l'aritmètica i la geometria, amb la finalitat que poguera comprendre les lleis d'edificació i de fortificació, però també la geografia i la cosmogonia, perquè coneguera la posició tant dels seus regnes com els d'altres reis, com la seua orografia, inclús la música, però a partir de les veus i les cordes, no de la flauta o altres instruments de vent, o la poesia, sense que el seu gust per aquesta el fera distraure's dels seus afers.

I, encara que el cultiu de l'ànima i l'enginy era força important en l'educació del príncep, havia d'exercitar i instruir també el seu cos, en base a unes normes d'acord amb la seua dignitat reial, com: aprendre a menjar i beure amb elegància i modèstia, havent-se rentat les mans abans, durant i després de menjar; aprendre a executar totes les accions naturals amb perfecció, en concret els seus moviments i el seu caminar; tindre cura dels adorns en les seues vestimentes i de la seua neteja; o realitzar exercicis amb freqüència per fer-se valerós i fort –incloent-hi el cavalcar, per ser un bon genet; jugar amb les armes, per saber atacar i defendre's; caçar o jugar als escacs, entre d'altres, per obtindre destresa i perquè també “jugant poden inclús aprendre lletres”,¹³³ a més d'entretenir-se-, però mai no lluitar cos a cos amb els seus rivals, ni ésser tocat ni enderrocat.

Per altra banda, d'entre les disposicions òptimes que li són requerides al príncep, les més encarides són les disposicions virtuoses, perquè per mantenir bé el seu poble ha de conèixer bé Déu i estimar-lo,¹³⁴ per tant, per ser un bon rei cal “ajuntar amb la senyoria del govern la virtut i pietat i religió.”¹³⁵

A més de, com s'ha pogut tractar adés, la conformitat del príncep respecte a la seua religió i respecte a Déu,¹³⁶ ja que quan el príncep és diligent en el govern i cimenta la seua vida en una sòlida virtut, Déu li haurà de concedir un felix i gloriós èxit en tot allò que emprenga i, en conseqüència, tant la seua felicitat com la del seu poble, perquè, segons sant Tomàs, basant-se en sant Agustí, “no anomenen “feliços” els reis cristians perquè hagen durat molts anys del seu regnat, ni perquè al morir plàcidament deixaren la corona imperial per als seus fills, ni perquè subjugaren els enemics de la República o assoliren evitar les conjuracions dels ciutadans o reprimir-los, sinó que els anomenem “feliços” si governen amb justícia, si prefereixen l'imperi sobre les passions, a l'imperi sobre qualsevol gent, si fan totes les coses, no per ardor de la vanaglòria, sinó per l'amor de la felicitat eterna.”¹³⁷ Tot el

¹³² SAAVEDRA FAJARDO, D., *Op. cit.*, Empresa IV, p. 24 i ss.

¹³³ NEBRIJA, E. A. de, *Op. cit.*, p. 121.

¹³⁴ RIVADENEIRA, P, *Op. cit.*, llibre I, cap. V, p. 22 i ss.

¹³⁵ ZAVALLOS, J. de, *Op. cit.*, f. 13v.

¹³⁶ Ha d'“inculcar-se en l'ànim del príncep que tinga la millor opinió de Crist”, ja que “allò que Aquell ensenya, a ningú més excepte al príncep concerneix”, ERASME, *Op. cit.*, p. 23.

¹³⁷ SANT TOMÀS, *De regimine Principum*, I, 8.

contrari al que seria considerat un tirà, el pol oposat al bon príncep, qui es defineix per fer “consistir el seu major poder en poder entregar-se desenfrenadament a les seues passions [...], i arriba a la fi de la seua vida sense que hi haja una sola acció vil a què no s’haja entregat.”¹³⁸

El príncep, a més a més, ha de donar exemple,¹³⁹ ha de mostrar la seua virtut al poble, perquè el príncep és una llei viva, no solament perquè té potestat per fer la llei, interpretar-la i dispensar-la, sinó també perquè “la llei per si és morta, si ell, com a ànima de la llei, amb el seu exemple, no li dóna vida”;¹⁴⁰ alhora que havia de tenir una recta consciència per dominar tots els ressorts del comandament que li havia deixat el poder màxim sota el seu càrrec, sense cap mena de control ni sanció de les decisions que poguera prendre al respecte per part de qualsevol altre organisme, perquè la funció social del futur rei, com a individu més de la societat, està condicionada per les seues determinants personals, actitudinals, religiosos i culturals i, a la fi, “pel fet d’ésser rei, hom no deixa d’ésser home; abans està obligat a avantatjar-se en allò que és propi de l’home.”¹⁴¹

En definitiva, el príncep perfecte inclou però sobrepassa el concepte d’home virtuos; segons l’exposició de cada tractadista en les seues obres (Saavedra Fajardo, Pere de Rivadeneira, el Pare Mariana o Gil de Roma¹⁴², entre d’altres), el futur monarca hauria de representar diferents virtuts (la religió, la justícia i la liberalitat; la religió i la justícia; la religió, la temperança, com a base de la prudència, i la liberalitat;¹⁴³ i la prudència, dintre de la qual estarien inclosos la memòria, l’enteniment, la raó, la providència, l’agudesesa, la doctrina, la circumspecció i l’audàcia; respectivament), però la teoria que més s’aproximaria a l’opinió comuna és aquella que proposa que “en el príncep són convenients aquelles virtuts heroiques,¹⁴⁴ pròpies de l’imperi, no aquelles monàstiques i encongides que el fan tímid, [...], retirat del tracte humà i més atent a certes perfeccions pròpies que al govern universal”¹⁴⁵ perquè la major perfecció de la seua virtut consisteix en “satisfer les obligacions de príncep que li va imposar Déu.”¹⁴⁶ A la fi, el príncep deu de “vetllar pels

¹³⁸ MARIANA, J. S. J., *Op. cit.*, llibre V, p. 477.

¹³⁹ Si vol mostrar-se “com un príncep distingit”, ha d’intentar que ningú el supere en les seues “pròpies qualitats, en saviesa, en grandesa d’ànim, en moderació, en integritat.” I, en cas que el príncep decidís lluitar amb altres prínceps, mai no s’havia de considerar superior, sinó que havia de considerar-se a ell mateix com “més íntegre, menys avar, menys arrogant, menys iracund, menys precipitat del que ho són ells.” ERASME, D., *Op. cit.*, p. 27

¹⁴⁰ RIVADENEIRA, P. de, *Op. cit.*, llibre II, cap. XXXII, p. 449.

¹⁴¹ *Ibid.*

¹⁴² ROMA, G. de, *De regimine principum*, Charles. F. Briggs (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

¹⁴³ Vegeu nota 48.

¹⁴⁴ En opinió de GIL DE ROMA, *Ibid.*, part II, llibre I, cap. IV, al príncep “li convenen les virtuts heroiques perquè és mig Déu.”

¹⁴⁵ SAAVEDRA FAJARDO, D., *Op. cit.*, Empresa XVIII, p. 110.

¹⁴⁶ *Ibid.*

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

interessos aliens”,¹⁴⁷ mentre que els seus propis han de passar “a un segon plànol”¹⁴⁸, deu, per tant, de “pensar [...] en el bé públic”,¹⁴⁹ inclús deu de “fer el bé [...] als desagraïts, als qui no entenen i també als qui obren de mala gana.”¹⁵⁰

¹⁴⁷ ERASME, D., *Op. cit.*, p. 70.

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ *Ibid.*

EL PERFECTE CAVALLER

Durant el Renaixement es configura una nova relació entre el *poder* i el *saber*. Les bones lletres, al formar part de la base del govern i, per tant, de l'Estat, es converteixen en un mecanisme nou de legitimació del poder, permetent a qui les cultive rebre lloances i estima –inclús riqueses, ja que el coneixement d'aquestes assosseguen els esperits, els prepara per a saber obeir i per a conèixer millor quins són els seus deures; tot el contrari a la ignorància, considerada com la causa de les revoltes. Però el seu coneixement només estava permès per a qui disposava de diners o de la protecció de qui en tenia (a mode de mecenes), perquè l'educació no es manifestà en aquest moment històric tant com un mitjà de reproducció social quant com un dispositiu de creació de desigualtats socials que justificaven diferències existents entre individus, tenint un important paper l'educació no solament en la naturalització de les susdites desigualtats, sinó també, fonamentalment, en la institució de les diferents natures dels diferents grups socials.

A partir del XVI, sobretot a partir del Concili de Trento, apareixeran noves tècniques que faran de relleu de la relació poder/saber, que surten de la necessitat d'una transformació de les voluntats, de la constitució de l'home interior, i que s'aplicaran a l'home exterior, és a dir, al seu cos: sobre els seues gestos, els seus moviments i les seues cadències, actituds totes elles considerades com un saber relatiu a la seua disciplina i domini. El cavaller, per tant, ha d'ésser intruït en l'exercici de les lletres, les armes i la virtut, les quals apareixen unides tot contribuint a la submissió del cos i a que la raó triomfe sobre les passions.

Aquest factor educatiu en fou un molt important en la constitució d'una nova estratificació social encapçalada pels nobles. Erasme¹⁵¹ proposa que la “més alta noblesa convé al príncep”, tenint en compte que en són tres tipus, el primer dels quals “naix de la virtut i de les accions rectes”, el segon “procedeix del coneixement de les més honestes disciplines”, i, per últim, el tercer “és jutjat per la configuració dels astres el dia del naixement, pels títols dels avantpassats o per les riqueses” i, al seu torn, és el tipus més “ímfim” perquè té “tan poc valor com el que menys.” Aquests, per una part, han de sotmetre's i obeir el rei i, per l'altra, s'han d'allunyar i distingir del poble, perquè, com a servidors del monarca han de tenir bona presència, haver tingut una educació basada en l'erudició i les ciències. I del mateix mode que el príncep, els primogènits i hereus dels

¹⁵¹ ERASME, D., *Op. cit.*, p. 28.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

nobles es dedicaven a la milícia en Acadèmies¹⁵² amb mestres experts en diferents àmbits (d'armes, de muntar a cavall, de milícia, de mineria, etc.), exercitant-se en l'art militar que els proporcionava una vertadera destresa per a comprendre, memòria per a retenir, prudència per a preveure i, en última instància, generositat i valentia en el seu ànim.

I, encara que també tenien mestres, eren la resta de fills, per no ésser caps de les hisendes, els qui es dedicaven a les lletres i anaven a les universitats per acabar ocupant càrrecs seculars, eclesiàstics o càtedres universitàries. Les lletres proporcionaven consell a més d'ésser l'instrument més apte per a la justícia, la virtut i l'harmonia, perquè, al capdavall, la pau s'aconseguia millor amb les lletres que amb les armes.

Aquests citats mestres havien de ser, de bestreta, doctes i destres com ho exigia la natura del seus nobles deixebles i havien d'ensenyar-los, en primer lloc, les virtuts i, després, les arts liberals que els són pròpies, no solament l'art del ben parlar i escriure elegantment i discreta, sinó també, i sobretot, la filosofia natural i moral, el coneixement de la qual els proporcionava una formació de l'ànima vertaderament il·lustre. També els instruïen en el saber de l'astrologia, la cosmogonia i la música. I, respecte al mitjans que aquests empraran per a fer agradable el procés d'aprenentatge al jove noble, no es diferenciaven pas dels dels mestres del príncep, ja que l'objectiu de tots, a la fi, era estimular els seus deixebles, coneixent-los, primerament, a través de l'observació, la complexió i les inclinacions dels seus alumnes per adaptar-los els exercicis adients.

D'igual mode que els instructors dels prínceps, havien de tindre una vida honesta, lloables costums i gran intel·ligència i saber, però, també, havien d'actuar amb amor i no amb càstig, amb el qual havien d'anar “amb particular cura amb els fills de prínceps i senyors, ja que els aprofitarà més per guanyar-los a la virtut lloar-l'hi posant davant exemples i virtuts dels homes passats i enaldir els seus vicis”,¹⁵³ sinó que més bé l'interessa “saber guardar un ordre, anar caminant amb compte perquè són molt diferents les natures dels prínceps i grans senyors a la dels altres, encara que iguals en el néixer i el morir; i de no procedir el mestre amb discreció, podria fer més mal que bé.”¹⁵⁴ Així i tot, era necessària la correcció durant aquest període educatiu primerenc del jove noble, ja que en cas de no ésser corregit, podia no ennoblir-se. I, en quant a la seua companyia d'estudi, el mestre també haurà de procurar que el jove noble es faça amb altres joves de bona situació social i de bones costums.

Una vegada els joves nobles hagen passat els primers anys en família, on han estat instruït en bones costums, urbanitat i religió, així com també en les lletres, aquests estaran predestinats a anar a la universitat, institució que, a mesura que les lletres anaren assolint preeminència sobre les armes, es va anar convertint en un focus d'atracció dels fills dels nobles –excepte els primogènits– que aspiraven a ennoblir-se, ja que estudiar en la universitat suposava un possible futur alt càrrec en l'administració de l'Estat.

¹⁵² Les quals començaren a uniformitzar i dirigir l'educació militar i cortesana dels joves nobles.

¹⁵³ GURREA, D. de, *Arte de enseñar hijos de príncipes y señores*, Lleida, 1627, f. 21v.

¹⁵⁴ *Ibid.*

LA BIBLIOTECA DE RODRIGO DÍAZ DE VIVAR I MENDOZA

Pedro González de Mendoza (1428-1495), nascut a Guadalajara, va estudiar a Salamanca i va ser nomenat Bisbe de Calahorra el 1454, de Sigüenza el 1467 i Arquebisbe de Sevilla el 1474. Així mateix va ser elevat a Cardenal el 1473 amb Enric IV, de qui era fidel conseller, i Arquebisbe de Toledo i Primat d'Espanya el 1482 amb els Reis Catòlics.

Va ser home de gran cultura; va tenir una gran biblioteca que mostrava el seu caràcter i formació humanista, que, posteriorment va ser heretada i ampliada pel seu primogènit, Rodrigo; va escriure poemes, com el seu pare, el Marqués de Santillana, però no de la mateixa qualitat; i va ser mecenes de les arts i un dels impulsors a Espanya de l'estil arquitectònic renaixentista italià.

El seu primogènit, Rodrigo Díaz de Vivar i Mendoza (1468-1523), Marqués de Cenete, nascut a Manzanares, deu el seu nom a la pretensió del Cardenal que els Mendoza emparentaven amb El Cid, fet pel qual son pare li va aconseguir el Comtat de Cid (a Jadraque, Guadalajara). Instruït en una formació militar, com era usual en els primogènits, va participar en la guerra de Granada a les ordres del segon Comte de Tendilla, Íñigo López de Mendoza i Quiñones, el seu cosí, també es degué formar en l'àmbit de les lletres, a priori, ja que en l'inventari dels seus béns, tots els llibres que posseïa i que havia heretat de son pare estaven guardats en caixes¹⁵⁵ des que van ser traslladats des de Guadalajara al palau d'Ayora,¹⁵⁶ situació que també pot donar a entendre el poc ús que en feia d'ells.

Aquesta biblioteca, segons l'inventari, realitzat amb la finalitat de verificació patrimonial a mode d'herència¹⁵⁷, comptava amb 631 volums, dels quals molts apareixen només amb el títol de la primera obra continguda en el volum suficient com per a permetre la identificació del llibre o en el cas de volums miscel·lanis, sovint, no es dona la indicació

¹⁵⁵ “Sots calendaris de set de mars del dit any mil cinchcents vint i tres rebut, havia fet inventari de certs béns mobles en lo castell de la dita vila de Ayora atrobats, en los quals havia fet inventari de dotze caixes de fusta plenes de llibres, los quals por estar dites caixes de fusta plenes de llibres, los quals por estar dites caixes tanquades, los dits llibres no foren specificats, ara de present, havent fet obrir les dites caixes [...]”

¹⁵⁶ Ja que el 1521 es va traslladar a València per recolzar el seu germà, Diego Hurtado de Mendoza, durant la revolta de les Germanies, per aleshores virrei de la ciutat. Posteriorment, el 1523, fou substituït per Germana de Foix, any en què el Marqués va morir.

¹⁵⁷ BALSAMO, L., *Op. cit.*, pp. 22-23.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

de la resta de les obres. Els susdits volums, majoritàriament, reflectien el gust clàssic esdevingut pel cànon humanista, i dels quals, prevalen aquells sobre gramàtica i retòrica com els de:

Ciceró:¹⁵⁸

“Ítem *Tullius officiorum.*”

“Ítem *Retorica Tullii.*”

“Ítem hun libre appellat: *Retorica Ciceronis.*”

“Ítem *Epistole Tullii familiares.*”

“Primo *Epistole Tullii.*”

“Ítem *Tullius De Officiis.*”

“Ítem *Marcus Tullius Cicero De natura deorum.*”

“Ítem *Orationes Marci Tullii Ciceronis.*”

“Ítem *Retorica Marci Tullii Ciceronis.*”

Ovidi:

“Ítem *Metamorphoseos Ovidii.*”

“Ítem *Opera Ovidii.*”

“Ítem *Epistole Ovidii.*”

“Ítem *Ovidiis faustorum.*”

“Ítem *Ovidius De arte amandi.*”

“Ítem *Ovidius De fastis.*”

“Ítem *Ovidius Metamorphoseos.*”

“Ítem *Ovidii Nasonis.*”

“Ítem altre libre intitulat: *Ovidi metamorphoseos*, en vulgar, de empremta cubert en pergamí.”¹⁵⁹

¹⁵⁸ En la transcripció de les obres, s'han obviades aquelles duplicades amb idèntic títol.

¹⁵⁹ El llibre, abans del procés de divulgació del mateix gràcies a la impremta, era valorat com un objecte artístic, del mateix mode que ho eren els mobles decoratius, les joies, els vestits, la pintura i l'escultura, perquè tant la seua enquadrernació com el material emprat per a la seua confecció –pergamí o vitel·la, vellut, metall nobles, etc.- eren tan valuosos com el seu contingut literari o científic, la seua raresa o els seus continguts

Lucà:

“Ítem *Lucanus*.”

“Ítem *Lucanus cum comento*.”

Horaci:

“Ítem *Oratius*.”

“Ítem *Oratius cum quatuor comentariis*.”

“Ítem *Oracii Ode*.”

“Ítem *Oratius cum comento*.”

“Ítem *Oratius*.”

“Ítem *Opera Oracii*.”

“Ítem *Sermones Oracii cum comento*.”

Quintilià:

“Ítem *Quintilianus cum comento*.”

Tiberi:

“Ítem *Tiberii leturani*.”

“Ítem *Lectura Tiberii*.”

Aulus Gel·li:

“Ítem *Comentum Auli Gelii*.”

O **Priscià**, entre d'altres:

escripturals –paleografia- o pictòrics –miniatures. A més de valuosos també històricament tenint en compte el seu origen i el seu trajecte de pertinença.

“Ítem *Priscianus*.”

- Sobre història com els de:

Tucídides:

“Ítem *Tucididis atheniensis*.”

Xenofont:

“Ítem *Opera Xenophontis*.”

Titus Livi:

“Ítem *Titus Livius*.”

“Primo, hun libret apellat: *Titus Livius*.”

“Ítem *Decas Titi Livii*.”

“Ítem altre libre de empremta quadernat en pergami intitulat: *Decades de Tito Livio*, en vulgar.”

Cèsar:

“Ítem *Cesaris*.”

“Ítem *Comentarii Cesaris*.”

“Ítem *Comentarius Cesaris*.”

“Ítem *Comentarii Iulii Cesaris*.”

“Ítem *Comentaria Cesaris cum figuris*.”

Sal·lusti:

“Ítem *Crispius Salustius*.”

“Ítem *Salustius De coniuratione Catiline*.”

“Ítem *Salustius cum comento*.”

“Ítem *Salustius*.”

O **Valeri Màxim**, entre d’altres:

“Ítem *Vallerius Maximus*.”

“Ítem *Vallerio Maximo*.”

“Ítem altre libre de empremta e cubert de pergami intitulat: *Vallerio Maximo De les istòries romanes*, en vulgar.”

- Sobre medicina, cosmografia, astronomia, filosofia, geografia i astrologia com els d’:

Aristòtil:

“Ítem *Probleumata Aristotilis*.”

“Ítem *Opera Aristotilis*.”

“Ítem *Aristotellis 3 libri de anima*.”

“Ítem *Copulata fistorum*¹⁶⁰ [sic] *Aristotellis*.”

“Ítem *Aristotellis De secretis secretorum*.”

“Ítem *Introductio artificialis in etices Aristotilis*.”

“Ítem *Aristotilis De natura animalium*.”

“Ítem altre libre appellat: *Les èthiques de Aristòtil*, en vulgar, cubert de pergami, és escrit de empremta.”

Plató:

“Ítem *Opera Platonis*.”

Hipòcrates:

“Ítem *Astrologia Ypocratis*.”

¹⁶⁰ Segurament *physicorum*.

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

Plini:

“Ítem *Plinius De naturali istoria.*”

“Ítem *Plinius cum figuris.*”

O **Galé**, entre d'altres:

“Ítem tres volums de llibres de medicina de empremta, cuberts de pergamí, intitulats:
Primum, secundum et tertium volumen Galieni.”

“Ítem *Opera parva Galieni.*”

“Ítem *Speculum Galieni.*”

“Ítem *Galienus De affectorum locorum notissia.*”

“Ítem *Prima pars Galieni.*”

- Sobre èpica, lírica i tragèdia com els d':

Homer:

“Ítem *Omerus.*”

Eurípides:

“Ítem *Euripides.*”

Virgili:

“Ítem *Virgilius cum comento.*”

“*Virgilius cum comento familiarii.*”

Plaute:

“Ítem *Plautus.*”

“Ítem *Prima pars Plauti.*”

“Ítem *Secunda pars Plauti.*”

Terenci:

“Ítem *Terencius*.”

“Ítem *Terentius cum comento*.”

O **Sèneca**, entre d'altres:

“Ítem *Tragedia Senece*.”

“Ítem *Opera Senece*.”

- A més d'algun diccionari de la llengua grega:

“Ítem *Dictionarium grecum*.”

Però també es pot trobar una gran col·lecció de manuscrits tant d'autors renaixentistes italians, com: **Petrarca** (“Ítem un *Petrarca*, quadernat també en posts e cubert ab una aluda vermella, segons los dessusdits”), **Dant** (“Ítem un *Dante*, cubert de posts ab cuyro vermell daurat”), **Boccaccio** (“Ítem *Genologia Bocacii*”), **Pontano** (“Ítem *Opera Pontani*”), **Mantuano** (“Ítem *Baptista Mantuanus*”), o **Poggio** (“Ítem *Pogigii florentini*”), pel que fa a literatura; **Marsilio Ficino** (“Ítem *Pratica Marsilii De Sancta Sofia*”), **Pico della Mirandola** (“Ítem *Opera Mirandulan*”), o **Polidor** (“Ítem *Polidorus opusculum*”), pel que fa a tractats de retòrica i filosofia; i/o **Vitruvi** (“Ítem *Vitruvius De Architectura*”), pel que fa a arquitectura; com castellans: el **Marqués de Santillana**, el seu avi, (“Ítem altre libre appellat: *Proverbios del Marqués*”), **Joan de Mena** (“Ítem *Les trecentes cobles de Joan de Mena*, ab cubertes vermelles”), **Nebrija** (“Ítem *Gramatica Anthonii Nebricensis*”), o **Sículo** (“Ítem altre libre intitulat: *Libre de genologia dels Reis de Aragó*, scrit de emprenta, cubert de pergami”), entre d'altres; com d'**Erasmus** (“Ítem *Proverbia Erasmi*”); o, per últim, d'exemplars de la filosofia medieval escolàstica com: **sant Tomàs** (“Ítem *Thomas Super Evangelia*”), **Pere Lombard** (“Ítem *Magister Sententiarum*”) o **sant Albert Magne** (“Ítem *Libri de anima Alberti Magni*”), d'entre els més destacables.

Així com també obres dirigides a la formació espiritual i cristiana que havia de tindre el bon príncep/noble, com per exemple:

“Ítem nou libres de emprenta, çò és, intitulats d'esta manera lo primer: *Primum tomus in opera Hieronimi*, *Secundus tomus super varia opuscula*, *Tercius tomus epistolarum*, *Quartus tomus epistolarum Hieronimi*, *Quintus tomus super profetes*, *Sextus tomus in opera Hieronimi*, *Secundus [sic] tomus in para solo [sic] ecclesie*, *Octavus tomus super alterium*, *Nonus tomus super quartuor [sic] Evangelia*.”

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

“Ítem *De imitatione Cristi.*”

“Ítem *Tabule Biblie.*”

“Ítem *Prima pars Biblie.*”

“Ítem *Secunda pars Biblie.*”

“Ítem *3ª pars Biblie.*”

“Ítem *4ª pars Biblie.*”

O “Ítem *5ª pars Biblie.*”

Curiosament, trobem també en l'inventari una obra de caire cavalleresc, lectura no recomanada, com s'ha estudiat, per Joan Lluís Vives per a la formació del príncep –en el seu cas, de la dona-, a causa de la seua temàtica allunyada del que devia formar part de la seua instrucció, de bestreta, cristiana, però sí del gust de l'època:

“Ítem hun libret intitulat: *El séptimo libro de Amadís*, de empremta e quadernat en pergami. Intitulat: *Libro de la cavalleria crestiana.*”

Obres, totes elles, que ens serveixen per comprovar que l'educació i instrucció del noble medieval i humanista seguia els paràmetres proposats pels diferents tractadistes, com hem pogut observar al llarg del present treball, amb una formació primerament militar, en el cas dels primogènits, però també amb una educació en lletres, iniciada en l'estudi dels clàssics (incloent-hi tots els gèneres), amb el seguiment dels autors humanistes del moment, i equilibrada, al seu torn, per una reafirmació de la doctrina cristiana.

PROCEDÈNCIA DE LA BIBLIOTECA

Amb el material mencionat en la introducció, vam intentar estudiar la procedència d'aquesta biblioteca, partint de la hipòtesi que tal vegada fou heretada del Marqués de Santillana, Íñigo López de Mendoza (1398-1458), avi del Marqués de Cenete, a més d'un prolífic poeta, del mateix mode que també havia sigut ampliada mercè a rebre l'herència de son pare, el Gran Cardenal, qui posseïa una col·lecció de llibres clàssics considerable, com bé podem comprovar a través de l'obra de Mario Schiff.¹⁶¹ Opció aquesta de moment descartada dins dels paràmetres a estudiar en el nostre treball, perquè, entre d'altres motius, en el testament del susdit Marqués -transcrit en l'article de R. Foulché-Delbosc, "Testament du Marquis de Santillana"-,¹⁶² de tota la seua col·lecció librària, no se n'especifica quina deixa en herència al seu primogènit Diego Hurtado de Mendoza, però el que sí sabem és que Pedro no va heretar-los, en primer lloc, perquè era el cinquè del sis fills homes del Marqués (Diego Hurtado de Mendoza i Suárez de Figueroa, Íñigo López de Mendoza i Figueroa, Pero Lasso de Mendoza, Lorenzo Suárez de Mendoza i Figueroa i Juan Hurtado de Mendoza; a banda, de les filles, a qui deixa només el dot), en segon lloc, perquè heretà només territoris (Monasterio i Campillo,¹⁶³ municipis, probablement, de la província de Guadalajara) i, per últim, perquè el seu pare diu ben expressament en relació al que li pertoca d'herència que "[...] por cuanto el dicho don Pedro de Mendoza, mi hijo, obispo de Calahorra, non puede aver nin dexar hijos legítimos nin hijas de legítimo matrimonio nascidos y procreados, mando que los dichos logares que leyo ansý mando que aya y herede por este mi testamento, quiero y dispongo que, después de su vida, los dichos logares los aya y herede y vengan al que al tiempo y sazón subcediere y toviere los dichos mis

¹⁶¹ SCHIFF, M., *La bibliothèque du Marquis de Santillane*; Librairie Émile Bouillon, París, 1905.

¹⁶² FOULCHÉ-DELBOSC, R., "Testament du Marquis de Santillana"; *Revue hispanique: recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, t. XXV, n° 67, The Hispanic Society of America, New York, 1911, pp. 114-133, recull la transcripció del testament original que es troba en l'Arxiu Històric de la Noblesa (España. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Archivo Histórico de la Nobleza, OSUNA, C.1763, D.13).

¹⁶³ *Ibid.*, p. 121: "Otro sí mando que el dicho don Pedro de Mendoza, mi hijo, obispo de Calahorra, aya y se contente en la parte que le pertenesçe aver y heredar de los dichos mis bienes, a rrazón de seys herederos, los lugares de Monasterio y Campillo, que fueron asý mesmo de la dicha mi muger, con sus vasallos y rrentas y pechos y derechos y términos y destritos y terretorios y jurisdicción cevil y criminal, alta y baxa, mero mixto imperio, y con todo lo de demás pertenesciente al Señorío de los dichos lugares, con lo que el rruengo y mando al dicho mi hijo que se aya por contento de la parte que le pertenesçe aver y heredar de los dichos mis bienes, caso que non sea tanto como le pertenesçiera sueldo por libre, asý por ser Perlado como por otras causas que a ello me mueven."

**L'educació del príncep medieval:
La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)**

mayoradgos, segund dicho es [...]”¹⁶⁴ ja que, en el moment de la redacció d'aquest testament, l'any 1455, Pedro ja era Bisbe de Calahorra (1454), a més de ser un procediment habitual a mode d'usdefruit el fet que, per assegurar-se la continuïtat i unitat de la primogenitura, en morir l'hereu, el patrimoni heretat havia de retornar al cap del Marquesat de Santillana i, en conseqüència, entregar títols nobiliaris o municipis no era tan infreqüent com podria ser tornar una biblioteca. Així mateix, hi ha notícies que el procés que es va dur a terme amb el traspàs *post mortem* de la biblioteca del Marqués de Cenete, objecte de venda en diferents subhastes,¹⁶⁵ seria el mateix que ja es va produir amb la del seu avi,¹⁶⁶ puix es van vendre la majoria, per tal de romandre en la família, encapçalada ara per Diego Hurtado de Mendoza, només una selecció d'un centenar d'obres majoritàriament desconegudes fins els nostres dies.

Tanmateix, la història no va transcórrer com el Marqués de Santillana va deixar escrit, sobretot perquè Pedro González de Mendoza, nomenat Cardenal l'any 1482, va tenir descendència amb Mencía de Lemos (Rodrigo Díaz de Vivar i Mendoza i Diego Hurtado de Mendoza) i amb Inés de Tovar (Juan de Mendoza), i perquè, gràcies al paper que havia tingut durant el govern dels Reis Catòlics, va aconseguir privilegis tant de Ferran¹⁶⁷ (per la part corresponent a la Corona d'Aragó) com d'Isabel¹⁶⁸ (per la corresponent a la de Castella) en què es declaren lledesmes els seus tres fills i concedint-li, al seu torn, capacitat per instituir les primogenitures pertinents; concessió que també fou donada, l'any 1478, pel Papa Sixt IV amb la qual l'autoritzava a testar en favor dels seus fills, i, l'any 1486, pel Papa Inocenci VIII,¹⁶⁹ el qual li va atorgar verdadera legitimació, amb la qual cosa ja podia deixar en herència als seus descendents tant el patrimoni adquirit com l'heretat sense haver de ser-ne retornat al següent Marqués de Santillana.

La procedència d'aquesta biblioteca, per tant, segueix en estudi.

¹⁶⁴ FOULCHÉ-DELBOSC, R., *Op. cit.*, p. 129

¹⁶⁵ GÓMEZ-FERRER, M., “Las almonedas de los libros del Marqués de Zenete en 1529 y 1535 en Valencia”, *Lemir*, nº 14, Universitat de València, València, 2010, pp. 231-246.

¹⁶⁶ “[...] No sabemos con exactitud el número de libros que llegó a poseer ni los que realmente han sobrevivido de su biblioteca. En su testamento dejó establecido que se vendiesen todos a excepción de cien que dejaba a la elección de su heredero. Sucesivos avatares por los que atravesó la biblioteca del Infantado sólo permiten el reconocimiento de unos cuantos volúmenes que fueron del Marqués. La biblioteca la custodiaron después sus descendientes, en 1702 sufrió un incendio que destruiría parte de ella. Por fin, a la muerte del Duque de Osuna, XV Duque del Infantado, en 1882, pasaron aquellos libros a la Biblioteca Nacional de España.” Informació extreta de la biografia sobre Íñigo López de Mendoza proporcionada per la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes:

http://www.cervantesvirtual.com/bib/bib_autor/marquesdesantillana/pcuartonivelc25d.html?conten=autor (visitada el 4 de febrer de 2014 a les 13:55h).

¹⁶⁷ España. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Archivo Histórico de la Nobleza, OSUNA, CP.35, D.6-7.

¹⁶⁸ España. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Archivo Histórico de la Nobleza, OSUNA, C.1858, D.7.

¹⁶⁹ España. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Archivo Histórico de la Nobleza, OSUNA, C.1760, D.1.

CONCLUSIÓ

Al llarg del present treball s'ha pogut observar com l'Humanisme, encapçalat pels més il·lustres i influents autors de l'època (Petrarca, Valla, Erasme o Nebrija, entre d'altres més), es nodreix de la tradició literària clàssica, vessant el seu coneixement en la formació dels individus dels estrats més benestants, en concret prínceps i nobles, màxims representants de l'Estat i models d'excepció per a una població en evolució i canvi constant, però no oblidem que majoritàriament analfabeta i constrenyida pel feudalisme.

Al seu torn, Xenofont, Ciceró, Quintilià, Plutarc, Boeci o sant Agustí, entre els autors més destacats, foren de lectura *obligatòria* de tot home –exceptuant-hi alguna dona, com Mencía de Mendoza- culte i instruït en lletres, com s'ha pogut comprovar amb la selecció de llibres transcrits adés pertanyents a la biblioteca del Marqués de Cenete, a més que serviren de pretext per als tractadistes de la fi del segle XV i començament del segle XVI, tot i proporcionant-los una sèrie d'aspectes de caire educatiu per a la correcta formació del príncep, pràcticament des del seu naixement, tant a nivell actitudinal –de cara al bon govern del seu regne i, per tant, dels seus súbdits-, com físic –devia rebre també una instrucció militar-, com intel·lectual –havia de distingir-se pel seu coneixement.

Sense oblidar la seua formació espiritual, en consonància amb una religió ben arrelada i constituïda en la societat europea i amb la creença del rei com a fruit de la designació divina, preludi, al mateix temps, del que es consolidarà, un segle més tard, com a monarquia absoluta.

ARXIUS

Archivo Histórico de la Nobleza (AHN)

Arxiu de Protocols del Patriarca de València (APPV)

BIBLIOGRAFIA

BALSAMO, L., *La bibliografía. Historia de una tradición*, Isabel Villaseñor Rodríguez i Xilberto Llano (trads.), ed. Trea, Gijón, 1998.

BONMATÍ SÁNCHEZ, V., “La *Vituperatio* irónica en la Quinta Inectiva de Poggio Bracciolini (1453) contra Lorenzo Valla”, *Studia Philologica Valentina*, v. 8, n. s. 5, 2005, pp. 11-35.

ACHERY, L. d', i **MABILLON, J.**, *Acta sanctorum ordinis Sancti Benedicti in saeculorum clases distributa. Saeculum V quod est ab anno Christi CM ad M*, vídua d'Edmundo Martín i Joan Boudot (eds.), París, 1685.

DECEMBRIO, A., *De politia literaria libri septem [...]*, Ioannem Heruagium (ed.), Basilea, 1562.

ERASME, D., *Educación del príncipe cristiano*, P. Jiménez i A. Martín (trads.), Ed. Tecnos, Madrid, 1996.

FERNÁNDEZ DE OTERO, G., *El maestro del príncipe dividido en dos libros [...]*, Madrid, 1633.

FOULCHÉ-DELBOSC, R., “Testament du Marquis de Santillana”; *Revue hispanique: recueil consacré à l'étude des langues, des littératures et de l'histoire des pays castillans, catalans et portugais*, t. XXV, n° 67, The Hispanic Society of America, New York, 1911, pp. 114-133.

GALINO CARRILLO, M. Á., *Los Tratados sobre educación de príncipes: (siglos XVI y XVII)*, Instituto San José de Calasanz de Pedagogía, Madrid, 1948.

GALINO CARRILLO, M. Á., *Historia de la educación: edades antigua y media*, Ed. Gredos, Madrid, 1973.

GÓMEZ-FERRER, M., “Las almonedas de los libros del Marqués de Zenete en 1529 y 1535 en Valencia”, *Lemir*, n° 14, Universitat de València, València, 2010, pp. 231-246.

GÓMEZ LORENTE, M., *El Marquesado del Cenete (1490-1523)*, Tesi doctoral, Universidad de Granada, Granada, 1990.

GONZÁLEZ, G., *Dialéctica escolástica y lógica humanística de la Edad Media al Renacimiento*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 1987.

GRACIÁN, B., *El héroe*, Luis Esteso (ed.), Ed. América, Madrid, 1918.

GRACIÁN, B., *El Político Don Fernando el Católico*, edició i notes d'Aurora Egido, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1953.

GURREA, D. de, *Arte de enseñar hijos de príncipes y señores*, Lleida, 1627.

HUARTE DE SAN JUAN, *Examen de Ingenios*, Biblioteca de filósofos españoles, Madrid, 1930.

MALLEA, S., *Príncipe pacífico y gobierno de príncipe, sobre el Salmo 100 de David: misericordiam, et indicium cantabo tibi Domine*, Pedro Francisco Barberio (ed.), Gènova, 1646.

MAQUIAVEL, N., *El príncipe*, D. E. Pi y Margall (ed.), Biblioteca EDAF, Madrid, 2009.

MARCH, J. M., *Niñez y juventud de Felipe II: documentos inéditos sobre su educación civil, literaria y religiosa y su iniciación al gobierno (1527-1547)*; Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1942.

MARIANA, J. S. J., *Del Rey y de la Institución Real*, BAE, Madrid, 1950.

MIGNE, J.-P. (ed.), *Patrologie cursus completus, series latina*, París, 1844-1864, 221 vols.

NEBRIJA, E. A. de, *La educación de los hijos*, estudi, edició, traducció i notes per León Esteban i Laureano Robles, Universitat de València, València, 1981.

PETRARCA, F., *Epistole*, a cura di Ugo Dotti, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torí, 1983.

RICO, F., *El sueño del Humanismo. De Petrarca a Erasmo*; ed. Destino, Colección *imago mundi*, v. 14, Barcelona 2002.

RIVADENEIRA, P. de, *Tratado de la religión y virtudes que debe tener el príncipe cristiano para gobernar y conservar sus Estados. Contra lo que Nicolás Machiavelo y los políticos de este tiempo enseñan*, Oficina de Pantaleón Aznar, Madrid, 1788.

ROMA, G. de, *De regimine principum*, Charles. F. Briggs (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

SAAVEDRA FAJARDO, D., *Idea de un príncipe político cristiano representada en cien empresas*, Madrid, 1640.

SABBADINI, R., *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, G. C. Sansoni (ed.), Florència, 1905.

SALGADO OLMEDA, F., "Humanismo y coleccionismo librario en el s. XV: las bibliotecas renacentistas de Santillana, Infantado y el Cardenal Mendoza"; *Wad-al-Hayara: Revista de estudios de Guadalajara*, nº 22, Guadalajara, 1995.

L'educació del príncep medieval:

La literatura en la biblioteca del Marqués de Cenete (1468-1523)

SÁNCHEZ CANTÓN, F. J., *La biblioteca del Marqués del Cenete iniciada por el Cardenal Mendoza (1470-1523)*; Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto “Nicolás Antonio”, Madrid, 1942.

SANTA MARÍA, J. de, *Tratado de República y policia christiana para reyes y príncipes y para los que en el gobierno tienen sus vezes*, Pedro Patricio Mey (ed.), València, 1619.

SCHIFF, M., *La bibliothèque du Marquis de Santillane*; Librairie Émile Bouillon, París, 1905.

TUBAU MOREU, X., “Textos y contextos de una polémica: Petrarca y la escolástica (o los modernos)”, *Medievalismo: Boletín de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, nº 9, 1999.

VARELA, J., *Modos de educación en la España de la Contrarreforma*; Las Ediciones de La Piqueta, Colección Genealogía del poder, v. 9, Madrid, 1983.

VIVES, J. L., *Diálogos*, Ed. Espasa-Calpe, Madrid, 1959.

VIVES, J. L., *Instrucción de la muger christiana*, Benito Cano (impr.), Madrid, 1793.

ZAVALLOS, J. de, *Arte real para el buen gobierno de los Reyes, y Príncipes, y de sus vassallos [...]*, Diego Rodríguez (ed.), Madrid, 1623.

ZIOLKOWSKI, J. M., *A Companion to the classical tradition*, Craig. W. Kallendorf (ed.), Wiley-Blackwell, Singapur, 2010.